

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA

QƏZƏNFƏR KAZIMOV*

İSMİN TƏSİRLİK HALININ İNKİŞAF TARİXİ

XÜLASƏ

Şumer dilində təsirlik halın olmadığı, bu dildə işlənən *-e* şəkilçisinin erqativ halın şəkilçisi olduğu güman edilir: **Erqativ hal: -e; gala-e balag nutum** - 'müğənni **baraban** gətirmədi'.

Təsirlik halda olub, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlı (*baraban*) cümlələr türk dillərində geniş inkişaf etmişdir. Fikrimizcə, *e~i* əvəzlənməsi ilə təsirlik halın şəkilçisi kimi bu şəkilçi uzun inkişaf yollu keçmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində orfoqrafiya bu şəkilçini yalnız damaq variantı ilə qeydə almışdır: Qarşusına baqdı, **oğlancığıni** – **Uruzı** gördi. (DQ, 35)
Keyikə atarkən oqla səni urar, öldürər. (DQ, 40)

Tədricən sonrakı dövrlərdə dodaq variantı da yazıya alınmışdır:

Anmazmısın ol **günü** kim,

Möhtac olasın bir pula. (Şəms)

Dedi bir-bir **bunu** ol padişaha. (DƏH,81)

"Dədə Qorqud"dan başlayaraq, "Dastani-Əhməd Hərəmi" məsnəvisində, Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin, Mustafa Zərir, Xətai və b.-nin dilində saitlə bitən söz əsası təsirlik halda y bitişdiricisini qəbul etmişdir: Azıb gələn *qəzayı* tənri savsın, xanım, hey! (DQ,32)

Tədricən n bitişdiricisindən də istifadə edilmişdir: Əvvəl **Səbanı** qıldı azad. (Dəh.115)

XVIII əsrə qədər *n* və *y* bitişdiriciləri paralel işlənmiş, bu dövrdən sonra *n* bitişdiricisi üstünlük qazanmışdır.

Kişvəri təsirlik əlaməti kimi *-gi* şəkilçisindən də istifadə etmişdir: Öl dedinsə, öldüm, hiç **sözünge** sındırmadım. (Kişvəri,349) Bu şəkilçi dilimiz üçün xarakterik olmamışdır.

Paralel olaraq qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal da keçən minillik boyu inkişafda olmuşdur: **Qaravaşa ton** geyürsən, qadın olmaz. (DQ,31) Təsirlik halın mənsubiyyət şəkilli sözlərlə ifadəsindən daha geniş istifadə edilmişdir: **Bağrım** sitəm ilə qan edər gəm. (Füzuli,66) **Ağac budağın** iki bükərsən. (Dəh.54)

XII-XVI əsrlərdə paralel olaraq *-ni* şəkilçisindən də istifadə edilmişdir: (Yə`qubın **duşni** eşidübən məhzun oldı. (QY,22)

Bu şəkilçi ədəbi dilimizdə sabitləşə bilməmişdir.

Açar sözlər: *isim, ismin halları, təsirlik hal, hal şəkilçiləri.*

Şumer dilində təsirlik halın olmadığını qeyd edən İ.M.Dyakonov bu dili erqativ dillərdən hesab etmiş (bəlkə də şüurlu şəkildə - bu dilin türk dili olmadığını uydurmaq üçün), *-e* şəkilçisini erqativ dil əlaməti kimi izah etmişdir. Yazır: **Erqativ hal: -e; gala-e balag nutum** - 'müğənni **baraban** gətirmədi'.

Bu şəkilçi məhdud şəkildə işlənmişdir. *Müğənni baraban gətirmədi* – tipli cümlələr türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində çox fəal işlənəkdədir: *Əhməd maşın, araba, at gətirmədi, Sona məktub yazmadı, Rəna kitab oxumadı və s.* Dil hələ amorf quruluşdan aq-

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi, filologiya elmləri doktoru,

qültinativ quruluşa keçmə prosesini davam etdirməkdə olduğu üçün təsirlik hal əlaməti bugünkü səviyyədə tam formalaşa bilməyib. İndinin özündə də təsirlik halda obyekt bildirən söz əksərən şəkilçisiz, qeyri-müəyyənlik bildirən söz kimi işlənir. Tarix boyu da bu vəziyyət daim davam etmişdir. Bu cümlələrdəki *maşın, araba, at, məktub, kitab* sözləri ikinci subyekt yox, obyekt bildirən sözlərdir və bu gün belə də işlənir, təsirlik halın şəkilçisini qəbul edərək müəyyənlik bildirən söz kimi də işləyə bilər. Şübhəsiz, *-e* şəkilçisi də *e~i* əvəzlənməsi ilə təsirlik halın hazırkı şəkilçisini yaratmaq istiqamətində inkişaf yolu keçmişdir. Bunu dilimizin tarixi ilə bağlı faktları nəzərdən keçirməklə də görmək olar.

Amma budur, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində ismin təsirlik halı artıq tam formalaşmış, sabitləşmiş, normalaşmış şəkildədir və *-t,-i* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur:

Keyikə atarkən oqla *səni* urar, öldürər. (DQ, 40)
 Qarşısına baqdı, *oğlanlığını – Uruzu* gördi. (DQ, 35)
 Oğlı-qızı *olmuyanı* allah-təala qarğayıbdır. (DQ, 35)
 Altun *ayağı* əlindən yerə saldı (DQ,66) və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud” hələlik bizim əlimizdə olan ən qədim maddi material – mənbədir. Odur ki “Dədə Qorqud”dan başlayaraq bu günə qədərki inkişaf yolunu nəzərdən keçirməklə isim hallarında baş vermiş inkişaf və dəyişmələri görmək mümkündür. İsmın qrammatik kateqoriya əlamətləri “Kitab”ın dilində tam normalaşmış şəkildə mövcuddur. Deməli, bu mərhələyə gəlib çatana qədər uzun inkişaf yolu keçmişdir. Lakin keçən minillik ərzində də xeyli inkişaf və dəyişmələr, başlıca olaraq, səlisləşmə, təkmilləşmə istiqamətində inkişaf olmuşdur. Şübhəsiz, keçən minillik ərzində baş vermiş dəyişmə, səlisləşmə və inkişafı ədəbi dilimizin müasir vəziyyəti ilə müqayisə əsasında müəyyənləşdirə bilərik.

Dediyimiz kimi, artıq təsirlik halın tam formalaşmış morfoloji əlaməti işlək formada var. Lakin təsirlik halın ifadəsi üçün uzun müddət ədəbi dilimizdə işlənmiş və canlı dildə qalsa da, ədəbi dil üçün arxaikləşmiş qrammatik əlamətlər də var. Həmin əlamətləri izləməklə yanaşı, sabitləşmiş qrammatik əlamətlərin də başlanğıcdan müasir dövrə qədərki inkişaf yolunu nəzərdən keçirməliyik (Bu “başlanğıc”, təbii ki, nisbi başlanğıcdır və əsl başlanğıcdan başlamaq üçün yazılı mənbə-material yoxdur). Bu cəhətdən, az da olsa, şumer yazıları əlimizdən tutur. Məsələn, “Dədə Qorqud” mətnlərində hal şəkilçisindən əvvəl işlənən 2-ci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin samiti burun samitidir, canlı danışq dilində, qərb şivələrində qalsa da, ədəbi dildə arxaikləşmişdir:

Babañi ol qırq namərdən qurtarğıl. (DQ, 42)
 Öz *gödəndən başuñi* kəsəyinmi? (DQ,37)

Bu hadisənin tarixi çox qədimdir, azı 4 min il əvvələ gedir. Şumerdə yiyəlik halın şəkilçisi var - *-ak* şəkilçisi. İ.M.Dyakonov bu şəkilçini yiyəlik halın şəkilçisi kimi vermişdir. Lakin şumer mətnindən aydın olur ki, bu şəkilçi həm də mənsubiyyət şəkilçisi kimi işlənmişdir.

Müəllif aşağıdakı misalları verir:

lugal-kalam-a(k)-ra - ölkə çarına (царю страны)

ama-diggir-ene(-ak)-ra - allah analarına (матери богов) [Дьяконов: 1967, s.57].

Misallar belə tərcümə edilmiş və müəllif bunların hər ikisini (hər iki misalı) sonrakı göstəriciyə görə yönlük halda olan sintaqmlar hesab etmişdir. Dalbadal iki hal - yiyəlik (*-ak*) və sonra da yönlük hal (*-ra*) necə işlənmişdir? Aydın hiss olunur ki, *-ak* şəkilçisi mənsubiyyət də bildirir. Bəlkə də müasir dilimizdəki xəbərlilik şəkilçisi *-iq* formantının (**müəllim-ik**) pra-

formasıdır. Şübhəsiz, iki hal şəkilçisi – yiyəlik və yönlük birlikdə işləmə bilməz. Odur ki həmin misalları: *ölkə çarına yox, çar ölkəsinə, allah analarına yox, ana allahlar-ı-na* şəklində tərcümə etmək düzgün olardı; yəni onlardan birincisi mənsubiyyət, ikincisi haldır: **ama** - ana, **digir** - allah, **ene** - cəm şəkilçisi, **-ak** - mənsubiyyət, **-ra** yönlük hal şəkilçisi – **ana allah-lar-ı(n)-a** - türk dillərinin quruluş sxeminə tam uyğundur. Sonrakı misallar da bunu təsdiq edir. Müəllif: **e-lugala-ane-ak** birləşməsini «дом его хозяина» şəklində tərcümə etmişdir: **e** - ev, **lugala** - ağa (хозяин), **ane** - onun, **-ak** - ın = onun ağa-sı-nın evi və burada **-ak** şəkilçisi müasir dilimizdəki **(s)ı** mənsubiyyət şəkilçisinə müvafiq gəlir. Müasir dildə də **-ın** şəkilçisi həm mənsubiyyət, həm də hal mənası ifadə edir.

Biz güman edirik ki, həmin bu **-ak** şəkilçisi tədricən **-n (-ın)** şəkilçisinə çevrilmişdir, həm mənsubiyyət şəkilçisi, həm də yiyəlik şəkilçisi kimi işlənmişdir, eyni zamanda 2-ci şəxsin təkində və cəmində burun samitinə çevrilmişdir və çox güman ki, burunlaşma onun **-ak** şəklində olduğu daha qədim dövrlərdən başlamışdır.

3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə təsirlik halın şəkilçisi arasında **n** bitişdiricisi işlənmişdir:

Sağlan solına göz gəzdirdi, **oğlanlığını** görmədi. (DQ,41)
Adını bən verdüm, **yaşını** allah versün. (DQ,39)

Qeyd etdiyimiz kimi, şəkilçinin tarixi qədimdir. Ona görə də əlimizə çatan ilk mənbələrdə artıq çox qədim dövrlərdən formalaşmış bir şəkilçi kimi özünü göstərməkdədir. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”un orfoqrafiyası elədir ki, şəkilçinin yalnız damaq variantını (**-ı, -i**) qeydə almış, dodaq variantı əhatə olunmamışdır: Dirsə **xanı** qarşıladılar.(DQ,16) Bayındır xan **səni** çağıra, saña qatı qəzəb eyləyə.(DQ,39)

Əzrayilin **gözini** elə qorxutdum ki, gen **qapuyı** qodı, tar bacadan qaçdı. (DQ,110) At ürkdü. **Dəli Domrulu** götürdü, yerə urdu (110) – cümlələrindəki **gözini, qapuyı, Dəli Domrulu** sözlərindən göründüyü kimi, söz kökündə dodaq saiti təsirlik halda damaq saitinə keçir. Bu hal tələffüzdən gəliрсə, onda “Dədə Qorqud”dan keçən dövr ərzində dilimizdə dodaq ahəngi güclənmişdir. Amma, bizim fikrimizcə, bu hal yazı ənənəsi ilə bağlıdır. Doğrudur, bu ənənə hələ sonralar da xeyli müddət davam etmişdir; məsələn, ”Mehri və Vəfa”da: **Kəndüyi** xirqə içində gizlədi. (MV,35) Helə **bunu** gətürən ol yadurur. (MV,44) Aldı Vəfa **altunu** gör kim, nədə. (MV,44) Göğ bəzədi **yulduzu** kəndözünə (MV,57) – cümlələrində **kəndüyü** əvəzinə **kəndüyi, bunu** əvəzinə **bunu, altunu** əvəzinə **altunu, yulduzu** əvəzinə **yulduzu** işlənmişdir, lakin tələffüzün olduğu kimi saxlandığı hallar da var; məsələn:

Anmazmısın ol **günü** kim,
Möhtac olasın bir pula. (Şəms)
Üç salqım saf **üzümü** bən üzüb yedim. (QY,89)
Dedi bir-bir **bunu** ol padişaha. (DƏH,81)
İşimizin sonunu söyləyəlim. (DƏH, 23)
Vəzirlər məsləhət gördü **sözünü**. (MV,33)
Verdi **oğlunu** silahşurə Hümam. (Məddah,150)

Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsəri üzü köçürülmüş “Dədə Qorqud”dan az sonrakı dövrün (1218) yaradıcılıq məhsuludur. O biri misallar da XII-XIV əsrlərə aiddir - Şəmsin şeri, “Qisseyi-Yusif” XII, “Dastani-Əhməd Hərami” XIII, sonrakılar XIV əsrə aiddir. Bu az müddətdə burun saiti inkişaf edə bilməzdi. Deməli, dodaq ahənginin pozulması orfoqrafik ənənə ilə

bağlıdır və “Kitabi-Dədə Qorqud”un XI əsr üzüköçürməsi dövründə **-ı** şəkilçisinin burun variantlarının qeydə alınmaması orfoqrafik ənənədən irəli gəlmişdir.

Hətta bəzən əksinə hal da müşahidə olunur: Çələb ol **bağlu qapularu** açar (Suli, 99) – misralarında **bağlu, qapularu** sözləri **bağlı, qapıları** şəklində yazılmalı idi. Odur ki “Dastani-Əhməd Hərəmi” məsnəvisində, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında, Şəms Təbrizinin, Həsənoğlunun şeirlərində, bir qədər sonra Yusif Məddahın poemasında, “Fütuhüş-Şam”da (XII-XIV əsrlər) **-ı,-i,-u,-ü** şəkilçisi tələffüzdə olduğu kimi, tədricən dörd variantda qeydə alınmağa başlayır.

Lakin hələ də “Qisseyi-Yusif”in, “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin, “Mehri və Vəfa”nın dilində dodaq variantı xəsisliklə görünür, əksərən damaq variantı işlənir;

Malik Rəyyan **duşını** ol Yusif yordı. (QY,100)

Bəğladilər ol **qapuyi** üstinə, (Suli,93)

Yusif ol **köşki** təməşələr qılır. (Suli,91)

Həq təala **ömrini** qılsın mədəd. (Suli, 231)

Gözünə qarşı **bunu** öldürəyin. (DƏH,78)

XIV əsr əlimizə çatan yazılı ədəbi dil nümunələrinin genişləndiyi, şəkilçinin hər cür üsbi imkanlarını əhatə edən materialların çoxaldığı dövrdür. Ümmi İsanın “Mehri və Vəfa” məsnəvisi, Mustafa Zəririn “Fütuhüş-Şam” tərcüməsi, Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin, Yusif Məddahın əsərləri bu dövrün məhsuludur. İsmi təsirlik halı saflaşma, səlisləşmə istiqamətində inkişaf yolundadır:

Aytdı: Bir tədbir yenə qılmaq gərək,

İstəyübən **Vəfanı** bulmaq gərək. (MV,68)

Verdi sultan iki yügrək at bana,

Şimdi verim ol iki **atı** sana. (MV,48)

Çün gəldi, **eşq mülkini** ana sınırladum. (Qazi, 31)

Ruzimi faş etdi ahim, aləmə çaxdı **məni**. (Nəsimi,179)

Vardılar, **Gülşahı** alıb gəldilər. (Məddah, 157)

Əminül-ümmət **Xalidi** sordu. Xalid dəxi **kafiri** bağlamış, boğazına kəmənd taqmış, sürüyüb gəlür. (Zərir, 115)

Anlara dəxi məktub yazıb **hekayəti** bildürdi. (Zərir, 43)

Pəs Amir tüfeyl tez **atını** aldı, müsəlmanlara gəldi. (Zərir, 44)

XV əsrdə ədəbiyyatımız daha çox Qasimi Ənvarın, Hidayətin, Kişvərinin, Cahən şah Həqiqinin və b. şairlərimizin əsərləri ilə şöhrət tapmışdır. Təsirlik halda idarə əlaqəsi sabit ədəbi dil qanunu kimi inkişafda olmuşdur:

Bütün **aşiqləri** gördüm mənəm tək mərd, fərzanə. (Ənvar, 238)

Mən sögüşündən **sənin əkməğini** fərq etmərəm,

Tənri sözünü ədəbsizlikdir etmək intixab. (Hidayət,271)

Evin divarını yıxdı sirişkim. (Kişvəri,324)

Çün Həqiqinin iki aləmdə sənəsen dilbəri,

Canını yolunda qurban qılmasa, təqsir edər. (Həqiqi,253)

XVI əsr Füzuli, Xətai, Həbib, Qurbani kimi nəhəng sənətkarlar yetirmiş, ədəbi dilimiz onların qələmi ilə yüksək səviyyədə cilalanmış, Füzulinin dediyi kimi, sənət ustalarımız nəz-

mi-nazik yaratmaqda misilsiz şöhrət qazanmışlar. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu öz inkişaf xəttini daha çox hamarlamışdır. Təsirli feil sövqi-təbii ilə təsirlik halı da çəkib gətirmişdir:

Gəl təcürübə eylə mən **zəifi**. (Füzuli, 51)
 Hər gün açır **könlümü** zövqi-vüsəlın yengidən. (Füzuli, 118)
Söhbəti bir xas edəlim yar ilə. (Həbib, 364)
 Bir kərrət həzrət **peyğəmbəri** (ə.s.) duşda gördüm. (Şeyx Səfi, 239)
Məni yardım ayırdı bu zəmanə,
 Zəmanə gərdisindən dadü fəryad! (Xətai, 384)
Qiymətini bilməz idi hiç kəs. (Əmani, 30)
 Bir almaz göndərdim yara yadigar,
 Almadı **almazı** bağı daş Pəri. (Qurbani, 91)
 Karvanlu qamu gecə **devaləri** sürər idilər. (Şühada, 93)

Misallardan göründüyü kimi, Mustafa Zəririn “Fütuhüş-Şam” tərcüməsində, “Şühədana-mə”də, “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə, Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Yusif Məddah, Qasimi Ənvar, Hidayət, Kişvəri, Həbib, Cahan Şah, Xətai, Füzuli, Əmani kimi böyük söz ustalarının bədii dilində müəyyənlik bildirən **-ı** şəkilçili təsirlik hal normal və sabit ədəbi dil faktı kimi uzun inkişaf yolu keçmişdir.

Misallarda **Vəfanı, atı, gülşahı, atını, evin divarını, canını, almazı** sözləri ahəngə görə **-ı, eşq mülkini, xalidi, kafiri, zəifi, hekayəti, aşıqları, əkməğini, söhbəti, peyğəmbəri, məni, qiymətini, devaləri** sözləri **-i** şəkilçisini qəbul etmişdir; **duşu** – sözü **-u, - könlümü** sözü və **tanrı sözünü** birləşməsi **-ü** şəkilçisi – incə dodaq variantı ilə işlənməli olmuşdur.

Eşq mülkini, ruzimi, atını, əkməğini, tanrı sözünü, evin divarını, canını, könlümü, qiy-mətini söz və birləşmələri göstərir ki, təsirlik halın şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra da eyni qayda ilə, təbii şəkildə işlənməli olmuşdur.

Könlümü bəndən gidərdi sənsizin (MV, 65) - cümləsində mənsubiyyət və hal şəkilçili **könlümü** sözünün əlaqələndiyi feil (**gidərdi**) indi işlənə bilmədiyi təsirlik şəkilçisi ilə (**-ər**) işlənmiş, təsirlik halda söz tələb etmişdir. Belə arxaikləşmələrdən biri də Kişvərinin bir dəfə işlətdiyi təsirlik əlaməti kimi **-gi** şəkilçisidir: Öl dedinsə, öldüm, hiç **sözünge** sındırmadım. (Kişvəri, 349) Bu şəkilçi dilimiz üçün xarakterik olmamışdır.

Saib Təbrizinin poeziyasında ədəbi norma daha çox sabitləşmişdir. Əmani və Məsihidən fərqli olaraq, Saib ümumxalq Azərbaycan dilini başqa türk dilləri ilə qatıb-qarışdırmamış, arxaik morfevlərə meyil etməmişdir. Onun şeir dilində ədəbi dilimizdə tam sabitləşməkdə olan norma əsasdır.

XVII-XVIII əsrlərin görkəmli sənət ustalarının - Nişat Şirvaninin, Ağa Məsih Şirvaninin, M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin, Xəstə Qasımın və digər sənət ustalarımızın dilində hal şəkilçiləri və o cümlədən təsirlik halın morfoloji əlaməti tam sabitləşmiş, normalaşmış şəkildə ədəbi dilimizə xidmətini davam etdirmişdir; məs.:

Sağalmaz **Məcnunu** zəncirləsən də. (Saib, 130)
 Yetür **özünü** o bargahə. (Məsihi, 30)
 Kim qıldı **bizi** bu dərdə rəncur. (Məsihi, 86)
Mehmanını xarü zar bilmə. (Məsihi, 181)
 İstəmənm bu **dünyanın malını**,

Qovqasını, fitnəsini, alını,
 Qərblərdə *bikəslərin halını*
 Fikr elərəm, gözümlə dolar qan ilə. (Vidadi, 370)
 Geyibsən əyninə gül *pirəhəni,*
 Camalın şö'ləsi tutmuş *dövrəni.* (Vaqif, 418)
Mənim cananımı görsən,
 Dolan başına kakıl tək. (Nişat, 270)
 Əsidin *etdiyini Şahsevən Əhməd xanın.* (Ağa Məsih, 312)
Yamanı yamana, *yaxşını* mərədə,
Tərifini edim hər düşən yerdə. (Xəstə Qasım, 327)

”Şəhriyar” dastanında bir sıra qərb şiivə xüsusiyyətləri istisna olmaqla, ədəbi norma əsas və aparıcıdır:

Cariyə gəlüb *Sənubərin peyğamını* Cahangir xana ərz elədi. (Şəhriyar, 70) İndi *atanın sözünü* qəbul elə və rədd qılma. (Şəhriyar, 43)

XIX əsrdə - A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov və b. böyük sənət adamları ədəbi dilimizə xidməti məhəbbətlə davam etdirmişlər. Təsirlik hal müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirməklə yaradılış dövründən başlayaraq davam edib gəlməkdə olan iki xətt üzrə inkişafı təbii şəkildə davam etdirmiş, əlavə vasitələri ədəbi dilin tutduğu əsas inkişaf istiqamətinin gücü ilə istər-istəməz sıxışdırılmalı olmuşlar. Odur ki təsirlik hala xidmətləri də səlis və təbiidir:

Amma gərəkdir ki, *mənim Abbasımı* əziz tutasan. (Qüdsi, 357)
 Biçarə çiyinə qoyub *başını,*
 Abi-niysan kimi tökdü *yaşını.* (Zakir, 341)
 O, qibleyi-ələmə xəyanət edibdir ki, *kəvakibin təsirini* bildirib, *dəfinin əlacını* izhar etməyibdir. (M.F.Axundov, 307)
 Allaha mürvətdir ki, bu *yetimin pulunu* özgəsi yesin? (M.F.Axundov, 1, 290)
 Gördü *siçanın* bu qədər *lafını,*
 Gəldi dolandı *onun ətrafını.* (Seyid, 184)
 Kari-şeytan dedin *dəmir yolunu,*
 Xələq etdin hərəm *Dum pulunu.* (Seyid, 55)
Nurcahan arvadı gətirdim, amma dəviş dedi ki, *namazımı* qılıb, bu saat gəlim. (Vəzirov, 57)

“Dədə Qorqud”dan başlayaraq, “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisində, Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin, Mustafa Zərir, Xətai və b.-nin dilində saitlə bitən söz əsası təsirlik halda y bitişdiricisini qəbul etmişdir:

Azıb gələn *qəzayı* tənri savsın, xanım, hey! (DQ, 32) *Borcluyı* borcundan qurtarğıl. (DQ, 37)
 Oğullıları ağ otağa, *qızlıyı* qızıl otağa ...qondurıñ. (DQ, 36) ...üç kişi son yanından dəmir zəncirlə
Buğayı tutmuşlardı. (DQ, 38) Dəmir qapu Dərvəndəki dəmir *qapuyı* dəpüb alan... Dəlü Donda çapar yetdi. (DQ, 60) Bu *oğuznaməyi* düzdi, qoşdu. (DQ, 62) və s.

Qərb şiivə qrupu üçün daha xarakterik olan bu xüsusiyyət “Dədə Qorqud”dan sonrakı ədəbiyyatın dilində də davam etmişdir:

Qılıb mürvət *xocayı* gətirdilər. (DƏH, 29)
 Görüb sultan *Həramiyi* şad oldu. (DƏH, 31)
Dünyayı toldur götür ki, bütün olsun yasaq. (QB, 30)

Gər yar isəm ana, *kişiyi* görməgil əğyar. (QB,83)
 Алды Вярфа *мябляиу*, сорду, эедяр. (MV,56)
Kəndüyi burakdı taxtından yerə. (MV,51)
 İlla Mehri bir *qapuyı* açmadı. (MV, 22)
 Necə *cəfayi* gör qəmin qıldı bu biqərara gəl. (Nəsimi)
 Xalü xətin *Nəsimiyi* oda buraxdı, yandırır. (Nəsimi,100)
 Bilməz çü *vəfayı* kəm cəfalar. (Dəh.115)
 Bu qədər biñ *kişiyi* qırdı. (Zərir,234)

“Mehri və Vəfa” məsnəvisində *Mehri*, *Vəfa* adları təsirlik halda *y* bitişdiricisi ilə işlənməmişdir:

Çəkdi bıçaq, *Vəfayı* boğazladı. (MV,29)
 İstəyübən *Mehriyi* bulmaq gərək, (MV,61)
Vəfayı boğazladum akdı qanı. (MV,29)
 Padşah çün *Mehriyi* təfərrüc edər...(MV,29)
 Bir-biriyə *Vəfayı* söyləşdilər. (MV,29)
 Gətirdi *Mehriyi* padşah qatına. (MV,40)
 Mən gətirim *Mehriyi*, girmə qana. (MV,51)
 Çağurur *Vəfayı* aydır: Gətir at. (MV,53)

Bu misallardakı *xocayı*, *həramiyi*, *dünyayı*, *kişiyi*, *təbləyi*, *qapuyı*, *cəfayi*, *Nəsimiyi*, *Vəfayı* sözlərini *n* bitişdiricisi ilə də işlətmək olar. Eyni zamanda belə sözlərin *n* bitişdiricisi ilə işləndiyi hallar da çoxdur:

Söz kökündən sonra:

Aydur: Bana bu *qəzani* tanrı verdi. (QY,34)
 Duldular *Mehrini* ata urdılar. (MV,54)
 Doğru söylə, *Vəfani* sən neylədin? (MV,29)
 Eylədi ol *cadunu* iki para. (MV,52)
 De, mən dəxi kəsmənəm *rizani*,
 Şayəd ki, qılam ona *vəfani*. (Dəh.107)
 Əvvəl *Səbanı* qıldı azad. (Dəh.115)
 Səndən özgə *kimsəni* bilməzəm. (Şühədə, 96)
 Çün *təhfəni* qəbul eyləmiş ol,
 Mehr etməyinə ümidvar ol. (Dəh.102)

Tədricən bizim dövrə yaxınlaşdıqca ümumxalq dilində və ədəbi dilimizdə *n* bitişdiricisi tam üstünlük qazanmışdır. H.Mirzəzadə düzgün müşahidə etmişdir ki, XVIII əsrə qədər *n* və *y* bitişdiriciləri paralel işlənmiş, bu dövrdən sonra *n* bitişdiricisi üstünlük qazanmışdır. (Mirzəzadə, 42)

Üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yalnız *n* bitişdiricisi işlənə bilər:

Qorqut ata *Oğuz qövminiñ müşkilini* həll edərdi. (DQ,30)
 Qazanıñ tölə-tölə şahbaz *atlarını* binmişüz. (DQ,49)
 Duşda *Yusif surətini* görər idi. (QY,60)
 Əqli gəldi, *kömləgini* ələ aldı. (QY,33)
 Bir güzgüyə gər açıb *gözünü*,
 Güzgüdə gər görəydi *öz-özünü*,
 Öz arizinə olurdu meyli. (Füzuli, 2,56)
 Güləndam *sözlərini* duymuş idi,

Əlindən *qələmini* qoymuş idi. (DƏH,21)
Işimizin sonunu gözləyəlim. (DƏH,23)
 Ol şəkərləb götürər *Hamidiyi* meykədəyə. (Hamidi,264)
 Kimsənün məcalı yox idi *dilini* təprətməgə. (Şeyx Səfi,168)
 ... *başını* dutub *alnını* öpdü. (Şühəda, 74)

Fərqləndirilmiş sözlərdə *n* samitini *y* ilə əvəz etsək, sözlər 3-cü şəxsdən 2-ci şəxsə çevrilmiş olar: *surətini* – *surətiyi*, *kömləgini* – *kömləgiyi*, *müskilini* – *müskiliyi* və s. Çünki 2-ci şəxsədə olan (*sənin*) *surətini*, *kömləgini*, *müskilini* sözlərində mənsubiyyət şəkilçisi *-i* deyil, *-in*-dir (*sənin surət-in-i*); dəyişiklik edəndə şəkilçi parçalanır: *-i* mənsubiyyət, *y* – bitişdirici samit, *-i* hal şəkilçisi olur. Buradakı *n* samitini *n̄* samiti və ya *y* ilə əvəz etsək, məzmun dəyişər, 2-ci şəxsə aid olar.

Leyli yoluñu tutub durardı - *Leyli yoluyu* tutub durardı
Məzmununu fəhm qılmazam mən - *Məzmunuyu* fəhm qılmazam
Əhvalını etdi gəm digərgün - *Əhvalıyı* etdi gəm digərgün
 Beləliklə, sözün əsası saitlə bitdikdə təsirlik halda *n* bitişdiricisi də işlənmiş, *y* da işlənmişdir, ədəbi dilimizdə *n* bitişdiricisi qalib gəlmişdir.
 2-ci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin *n* samiti Şamaxı şivə xüsusiyyəti kimi, Seyid Əzimdə təsirlik halın şəkilçisindən əvvəl *v* samitinə keçmişdir:

Çəkməsin *nə şüvü* sənin darə. (Seyid,66)
Ruzüvü qismət eyləyibdi xuda. (Seyid,85)
 Yənə verdi əvəlki *surətüvü*,
 Lütf qıldı haman *fərasätüvü*. (Seyid,70)
 Niyə öz *nəfsüvü* unuttun bəs? (Seyid,105)
Könlüvü pak qıl xəyanətdən,
 İstə rizqın xudayı-qismətdən. (Seyid,137)

Bu cəhət yönük hala da aiddir:

Neçə illərdü, ey imami-kəbir,
Yoluva göz dikib kəbirü səğir. (Seyid,55)

Bu xüsusiyyət ədəbi dilimizdə sabitləşə bilməmişdir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal.

Azərbaycan dilində və ümumən türk dillərində qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal da müəyyənlik bildirən təsirlik hal ilə paralel şəkildə inkişafda olmuşdur. Məlum olduğu kimi, təsirlik halın bu növünün morfoloji əlaməti yoxdur. Əşya məzmunlu hər hansı bir söz ümümlilik bildirməklə təsirli feillə əlaqələnir, təsirli felin ifadə etdiyi işin amorf formada obyekt kimi çıxış edir, hərəkətin təsiri ilə məhv olan, yeni yaranan, tam və ya qismən dəyişikliyə uğrayan, məkan dəyişikliyinə uğrayan və ya heç bir dəyişikliyə uğramadan, sadəcə olaraq, hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı, obyektı bildirir.

Şübhəsiz, təsirlik halın qeyri-müəyyənlik bildirən morfoloji əlamətsiz - amorf növü müəyyənlik bildirən təsirlik haldan çox qədim və ilkindir. Odur ki çox uzun inkişaf yolu keçmişdir və “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlamış, bütün sonrakı yazılı abidələrimizdə intensiv

işlənə imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Budur, “Kitab”ın dilində bol-bol rast gəldiyimiz bu formanın bəlkə neçə minillik tarixi var. “Dədə Qorqud” üçün ən səciyyəvi hallardan biri qeyri-müəyyənlik bildirən və şəkilçiyə ehtiyac duyulmadan işlənən təsirlik hal formasıdır. Məs.:

Bir yerə ağ *otağ*, bir yerə qızıl *otağ*, bir yerə qara *otağ* qurdurmuşdı. (DQ,35) Dəpə kibi *at* yığ, göl kibi *qımız* sağdır. (DQ,37) *Ac* görsə, toyurdu. *Yalıñ* görsə, tonatdı. (DQ,66) Boynı uzun bədəvi *at* vergil. (DQ,39) Ağ ayıldan tümən *qoyun* vergil. Qaytabandan qızıl *dəvə* vergil bu oğlana. (DQ,39) *Quş* uçurub, *av* avlayub, oğlını oxlayıb öldirə görgil. (DQ,40) ...qara *keçə* altına döşəñ. Qarşu yatan ala tağdan bir *oğul* uçurduñsa, degil maña. (DQ,41) Qaravaşa *ton* geyürsəñ, qadın olmaz. (DQ,31) ...dəvədən *buğra*, qoyundan *qoç* qırdırımışdı. (DQ,35)

Bu misallardakı *otağ*, *at*, *qımız*, *at*, *qoyun*, *dəvə*, *quş*, *av*, *keçə*, *oğul*, *ton*, *buğra*, *qoç* sözləri ümumi isimlərdir və ümumilik bildirən sözlərdir; *ac*, *yalın* sözləri də substantivləşərək ümumi qrammatik əşya məzmununa malikdir. Ona görə də bu sözlər təsirli feillə əlaqələ-nərək üzərində bu və ya digər hərəkətin icra olunduğu əşyanı, obyektı bildirir, təsirlik halda olub, təsirli feillərlə əlaqələnmişdir.

Şəms Təbrizinin Həsənoğlu şeirlərindən 50 il əvvəl yazıldığı qeyd edilən şerində qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər təbii işlənmişdir və müasir səviyyədədir:

Sənin için virməyələr,
Bir parə *atmək* yoksula.
Ol kim gidə uzaq yola,
Gərək *azık* ala bilə.

Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərində, “Dastani-Əhməd Hərəmi”də bu cür söz və birləşmələr əksərən təbii şəkildə işlənmişdir:

Aş yedirdi, kəndusiyə *suv* içirdi. (QY,21)
Palasını çıxaruban *ton* geyürdi. (QY,19)
Malınünü gətürün, *buğday* alun. (Suli,179)
Dönübən bənə girü gəlürsənüz,
Yenə bəndən siz *təxil* alursanız. (Suli,180)
Yoxsula hər gün *gümüş*, *altun* virür. (Suli,183)
Sənün adun eşidicək ağladı. (Suli,183)
Satın aldıvü on *atlar* gətirdi. (DƏH,28)
Yalın donadıb, *aclər* toylamışdı. (DƏH,57)

XIV əsr -Yusif Məddah, Mustafa Zərir, Nəsimi, Qasimi Ənvar və “Fütühüş-Şam”da:

İyiliklə *qız* verir isə alam. (YM,151)
İşbu *atmək*, dürlü *ne`mət*, tər *yemiş*,
Sən verirsən *aqça*, bol *altun*, *gümüş*. (Məddah,149)
Bin *qul* aldı,bin *qaravaş*, bin *qatır*,
Bin *at* aldı, bin *dəvə*, *qoyun*, *sığır*. (Məddah, 177)
Oğul, *qız* əsir etdilər. *Evlər* bozdular. (Zərir,178)
Can cəhənnəmə ismarladı. (Zərir, 368)
Gəl ara könlümün için, gör, ey can kim, fəraqindən

Nə acı *qüssələr* yudar, nə *ağular* içər könlüm. (Nəsimi, 136)
Zahidə verdi *təsbihü möhrü*,
Aşiqə verdi *nəş`ə, meyxanə*. (Ənvar,237)

XV əsr – Hidayətın, Kişvərinin, Cahan şah Həqiqinin dilində:
Almayınca busə lə`lindən *bəha, can* verməzəm. (Hidayət,271)
Bu könül təxtinə *sultan* dedilər, gerçəkmiş,
Dürri-yaqutuna *mərca*n dedilər, gerçəkmiş. (Həqiqi,255)
Dəstə-dəstə *gül* bitər, hər yanı sünbüllər bilə. (Kişvəri,307)

XVI əsr – Füzuli, Xətai və Qurbaninin şeirlərində, “Şühədanamə”də və “Şeyx Səfi Təzkirəsi”ndə:

Süd içsə, sanırdı kim, içər *qan*. (Füzuli, 52)
Səhra tutalım, *mey* içəlim şad. (Füzuli, 71)
Bir *almaz* göndərdim yara yadigar. (Qurbani)
İran gəzdim, **Turan** gəzdim, görmədim
Gözəllikdə, məhəbbətdə onca, hey! (Qurbani)
Hər *bərgi-bənəfsə, lələ* gördüm,
Xəzadə üzündə *jalə* gördüm. (Dəh.38)
Şeyx Zahid ana bir *söz* söylər idi. (Şeyx Səfi,95)
Sabah çün yastuğdən *baş* götürüb *don* geyəsiz. (Şühəda, 86)
Həzrət Şeyx qəbul etməyüb nə *don* geydi və nə ata mindi. (Şeyx Səfi, 64)
XVII əsr – Saib Təbrizinin, Məsihinin şeirlərində:
Bu şəhər sıxdıqca, Saib, məndə taqət qalmadı,
Bir geniş *səhra*, yaşıl *çöllük,biyaban* istərəm. (Saib, 142)
Ol zatə *məsəl* dimək xətdür. (Məsihi, 25)
Baş açub əgər dağıtsa *kakül*,
Aləm dola buyi-sünbülü gül. (Məsihi,55)

XVIII əsr: M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin və “Şəhriyar” dastanının dilində:

Bir gün olur, *vətən* deyib ağlarsan. (Vidadi, 369)
Ərzə yazsın, *qələm* alsın əlinə. (Vidadi, 369)
Mənə bir şuxü şirin dilruba bir *pirəhən* tikmiş. (Vidadi,383)
Ayna tutar, zənəxdənə *gül* düzər,
Hər muyinə yüz min *fitnə, fel* düzər,
Bəyaz gərdəninə siyah *tel* düzər. (Vaqif, 415)
Mənim taqətim yox *qələm* tutmağa. (Vaqif, 415)
Nədəndir sözümə cavab verməmək,
Həm *cəmal* gizləyib, *üz* göstərməmək. (Vaqif, 426)
Səhər-səhər həsrət ilən gəzirdim,
Cüt qoşa *nar* gördüm iki sinədə. (Vaqif, 429)
Sövdəgər o qədər *nəzir* və *qurban* və *sədəqə* verüb və alim-üləmaları yığub oğlana *ad* qoyalar.
(Şəhriyar, 32)

XIX əsr – A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə. Şirvani yaradıcılığında:

Dodağıyla *can* bəxş edər, gözlərilə ovlardı. (Qüdsi, 33) Ona *nəğmə* oxuyardı yüz şurilə min bül-bül. (Qüdsi, 33) *Dərman* verib hər mərizə, özü xəstə yatardı. (Qüdsi, 33) Bir türfə *kitab* edib mürət-təb Əhbab üçün etmişəm hədiyyə. (Qüdsi,354)

Canını istəyənlər *dilbər* istəməz. (Zakir,59)

Yay tutmaqda, *ox* atmaqda, nəhayət,

Hamıdan mahirdi qoçaq gözlərin. (Zakir,104)

Aparıb oğru payızdan bəri Xızırstandan

On *öküz*, doqquz *inək*,yeddi *camış*, dörd-beş *kəl*. (Zakir,409)

Hər həftədə, hər ayda bir *karvan* çapmaq olurdu, bir *ordu* dağıtmaq olurdu. (M.F.Axundov,1, 190) Heydər bəy, *cüt* ək, *bağ* becər, *alış-veriş*, oğurluq *ət* yeməyib, *at* minməyəndən sonra dünyada gəzməyin nə ləzzəti var? (M.F.Axundov,1,190)

Həq ki müftə veribdir sənə *can*,

Diş verən kimsənə verər həm *nan*. (Seyid,85)

Məndi bir *at*, molla düşdü yola. (Seyid,92)

Sürüdən tez ayırdı əlli *qoyun*,

Dedi: -Siz bunları yol üstə qoyun. (Seyid,92)

Qeyd etməliyik ki, dediyimiz kimi, şumer dilində təsirlik hal o qədər də fəal olmayıb. Biz yiyəlik halın şəkilçisi ilə 2-ci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi arasında genetik qohumluq olduğunu güman və qeyd etmişik. Hər ikisində yiyəlik, sahiblik, mənsubluq var. Bir vaxtlar hər üç şəxs üçün işlədilən *-in* mənsubiyyət şəkilçisi tədricən şəxslər üzrə fərqlənməyə başlamışdır: 1-ci şəxsin şəxs əvəzliliklərinin təsiri ilə bu şəkilçi birinci şəxs üzrə dəyişərək *-im,-imuz* şəklində düşmüş, 2-ci şəxsdə *-iñ (-iñuz)* şəklində öz əsasını saxlamış, üçüncü şəxsdə isə həm samit düşümü olmuş, həm də 2-ci şəxsin burun samiti *ñ* ilə 3-cü şəxs fərqlənmişdir: *mənim əlim, bizim əlimiz; səniñ əliñ, siziñ əliñuz; onun əli(n), onların əlləri(n)*. Mənsubiyyət şəkilçiləri yiyəlik və təsirlik hallarına da xidmət etmiş, *-in* əsasnda yiyəlik hal, *-i* əsasnda təsirlik hal formalaşmışdır.

Daha qədim mərhələ

mənin əlin

səniñ əliñ

onun əlin

bizin əliniz

siziñ əliñiz

onların əllərin

Qədim mərhələ

mənim əlim

səniñ əliñ

onun əli

bizim əlimiz

siziñ əliñiz

onların əlləri

Tədricən 3-cü şəxsin başlanğıc formasında *-n* samiti düşsə də (*onun əli*), təsirlik hal məqamında iki sait arasında arxaik forma kimi bərpa olunmuşdur: *mənim əlimi, səniñ əliñi, onun əlini*.

Ərdəbilün guşənişinləri yanına gəzər idi və heç hangısından *könlünün təsəllisin* hasil olmaz idi (Şeyx Səfi,63), Nə dürlüdür *anın könlün* görəlim. (MV, 34) – cümlələrində təsirlik

hal məqamında *könlinün təsəllisin, anın könlün* birləşmələrinin sonundakı *-n* elementi arxaik *-in* şəkilçisinin qalığı kimi qalmışdır.

Bu forma təsirlilik halın *-ı* şəkilçisindən daha qədim və daha işlək, daha təbii bir ifadə üsuldür. Biz işlətdiyimiz cümlələri daha çox qrammatikləşdirməklə mənsubiyyət şəkilçili bu formanı sıxışdırırıq.

İsmın şəxslər üzrə dəyişməsində maraqlı cəhətlər var:

mənim itim (gördü)	mənim itim (öldü)
səniñ itiñ (gördü)	səniñ itiñ (öldü)
onun iti (gördü)	onun iti (öldü)
bizin itimiz (gördü)	bizin itimiz (öldü)
siziñ itiñiz (gördü)	siziñ itiñiz (öldü)
onların itləri (gördülər)	onların itləri (öldülər)

Deməli, bu cür qədim dəyişmə sistemində adlıq halda birləşmə həm təsirli, həm də təsirsiz feillə eyni dərəcədə əlaqələnə bilər.

Maraqlı burasıdır ki, bu cür birləşmələr təsirsiz feillə əlaqələndikdə yalnız subyekt kimi çıxış edə bilər: *Mənim itim öldü* – cümləsində *mənim itim* mübtədə, *öldü* xəbərdir. Lakin bu cür birləşmələr təsirli feillə əlaqələndikdə həm subyekt, həm də obyekt kimi çıxış edə bilər:

Mənim itim gördü – itim kimi isə körüb.

Mənim itim gördü – itimi kim isə görüb.

Bu hal 1-ci və 2-ci şəxslərə aiddir. 3-cü şəxsdə vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Təsirli feillə əlaqələndikdə birləşmə 3-cü şəxsə subyekt ola bilmir. Yalnız obyekt kimi çıxış edir:

onların itlərin (gördülər)

onların itlərin (öldülər) – olmaz.

3-cü şəxsə mənsubiyyət şəkilçisinin *n* samiti düşdükdən sonra belə birləşmələr 1-ci və 2-ci şəxslərdə olduğu kimi, subyekt də ola bilər, obyekt də olur; *n* samiti ilə obyekt, *n* samiti düşməklə subyekt ola bilər:

Onların *itləri* gördülər (itlər kimi isə görüblər)

Onların *itləri* öldülər

Bu cümlələrdən ikincisi ədəbi dil qaydalarına uyğun təbii cümlədir. 1-ci cümlədə çatışmazlıq hiss olunur.

Dilimiz bu mərhələni də keçib və dilimizin tarixində belə cümlələr işlənib:

Həqq *buların hacəti* rəva qılır. (Suli, 50)

Bildi Yusif dəxi *anların işi*. (Suli, 122)

Çün həzrət Şeyx Zahid xidmətinə yetüb ol *duşun hekayəti* ərz etdim, buyurdi... (Şeyx Səfi, 58) Anası (r.ə.) çün bu bağlu *qapunun* heç *kilidi* görmədi və ol *dərdün davası* bulmadı, aciz qaldı. (Şeyx Səfi, 59) Şeyx dedi ki, *Bibi Fatimənin zürriyyəti* mana ərz eylədilər. (Şeyx Səfi, 131)

Bu misallardakı:

buların hacəti (rəva qılır)

anların işi (bildi)

duşun hekayəti (ərz etdim)

qapunun kilidi (görmədi)

dərdün davası (bulmadı)

Bibi Fatimənin zürriyyəti (mana ərz eylədi) – birləşmələrində *n* samiti düşmüş və müəyyən mərhələdə işlənməmişdir. Dil başlanğıc forma kimi birləşməni bu şəkildə saxlamaqla, təsirli feillə əlaqələndikdə *n* samitini bərpa etməklə həmin yarımçıqlığı aradan qaldırmışdır:

buların hacətin (rəva qılır)

anların işin (bildi)

duşun hekayətin (ərz etdim)

qapunun kilidin (görmədi)

dərdün davasın (bulmadı)

Bibi Fatimənin zürriyyətin (mana ərz eylədi)

Nəticə etibarilə başlanğıc formada *n* samitinin düşməsi birləşmənin həm subyekt, həm də obyekt kimi işləmə bilməsinə imkan yaradır. Adi halda subyekt kimi, *n* şəkilçisini bərpa etməklə obyekt kimi işləmə bilir:

qapının kilidi (görmədi) - qapının kilidin (görmədi) - qapının kilidini (görmədi)

qapının kilidi (görmədi) – qapunun kilidi (açılmadı)

Bu forma uzun müddət təsirlik halın *-ı* şəkilçisi ilə paralel işlənmiş və nəhayət, bu forma arxaikləşməyə başladığıda təsirlik halın *-ı* şəkilçisi də əlavə olunmuşdur:

Qapının *kilidi* açdılar - Qapının *kilidin* açdılar - Qapının *kilidini* açdılar;

Anların *işini* düzəltdilər - Anların *işin* düzəltdilər - Anların *işini* düzəltdilər

Ona görə də yazılı dilimizin tarixi hər üç mərhələni əks etdirən cümlə quruluşuna malikdir.

Beləliklə, təsirlik halın inkişafı müxtəlif istiqamətdə irəliləmişdir:

Gəldi və əlimdən aldı *məktub*. (Dəh.46)

Bədəvi *atın* ökcələdi, ol tərəfə yürüdi. (DQ,42)

Açdım *gözümü üzünü* gördüm. (Dəh.126)

Birinci misalda *məktub* sözü heç bir başqa vasitəyə ehtiyac olmadan *aldı* feli ilə əlaqələ-nərək üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir, təsirlik haldadır. İkinci misalda *atın* sözündə *-ın* mənsubiyyət şəkilçisi 3-cü şəxsə parçalanmış, *-ı* mənsubiyyət (*özünün atı*), *-n* təsirlik şəkilçisi kimi işlənməmişdir. Bu forma (*özünün atın satdı, aldı*) arxaikləşməyə başladığıda təsirlik halın *-ı* şəkilçisi əlavə olunmuşdur (3-cü misal). Bunlar uzun müddət paralel davam etmiş, nəhayət, müasir iki norma – müəyyənlik (*Atı aldım*) və qeyri-müəyyənlik (*At aldım*) formaları səlisləşib sabitləşmişdir.

Səniñ oğlın *bizim sözü* almaz. (DQ,40) Yalısı qara Qazlıq *atın* bütün bindiñ, Qara qiyma *gözləriñ* uyxu almış. (DQ, 41-42) Tavla-tavla şahbaz *atların*, qatar-qatar *dəvələrin*

gətirmişiz, bizimdir. (DQ,59) *Dölin* almaqdan səfañ varsa, Şekli Məlik, qara gözlü qızıñ varsa, gətür Qazana ver! (DQ, 60) Dirsə xan Qorqut sinirli qatı *yayın* əlinə aldı. DQ, 40) Oğlan *anasınıñ sözün* sımadı (DQ, 45) – cümlələrində *sözümüz* 1-ci, *atıñ, gözləriñ* sözləri 2-ci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir. Bu sözlərdəki *-ümüz,- iñ,-iñ* şəkilçiləri parçalanmır, iki şəkilçiyə ayrılmır. 3-cü şəxsə olan *dölin, yayın, sözün* sözlərində iki şəkilçi var: (onun) *döl-i-n, (onun) yay-ı-n, (anasınıñ) söz-i-n*. Əvvəlki iki şəxsə mənsubiyyət şəkilçiləri yalnız əşyanın bir şəxsə mənsub olduğunu bildiren nominativ birləşmə yaradır, birləşmənin vasitəsiz obyekt olub-olmaması onun əlaqələndiyi feilin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılıdır. 3-cü şəxsə parçalanıb ayrılan *-ı* mənsubiyyət şəkilçisi bu imkana malik deyil və yalnız əşyanın kimə isə mənsub olduğunu bildirir, ayrıca *n* şəkilçisi də əlavə olunduqda təsirlik hal da ifadə olunmuş olur.

Bu cür ifadə üsulu “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində olduqca təbii səslənir və işləkdir.

Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, *Oğuz bağların* qonaqlardı. (DQ,35) Alar sabah Dirsə xan qırq *yigidin* boyına alub, Bayandı xanıñ söhbətinə gəlürdi. (DQ,36) Yigit *barmağın* ısırdı. (DQ,66) Oğlan... kafərləri *qırduğın* añmadı. (DQ,66) Üç qatla *yarasın* əlilə sığadı. (DQ,42) Bədəvi *atıñ boynun* qucaqladı... (DQ,41) Hər nə ki buyursa, *sözün* tutub təmam edərlərdi. (DQ, 30) Ata *adın* yürüdəndə dövlətli oğul yeg. (DQ, 32) Getdikdə yerini *otlaqların* keyik bilir. (DQ, 32) Ağ saqallı qocanıñ *ağzın* sögdi. (DQ,39)

Təsirlik halın bu cür ifadə tərzii bütün şəxsləri əhatə edir. Lakin şəxslərdə fərq var: 1-ci və 2-ci şəxsə təsirlik hal mənası yalnız mənsubiyyət şəkilçisi ilə, 3-cü şəxsə “mənsubiyyət + n” şəkilçisi ilə ifadə olunur, odur ki 1-ci və 2-ci şəxslərdən fərqli olaraq, 3-cü şəxsə şəkilçi iki morfemə ayrılı bilir; məs.:

Dərs-im oxuyam qulaq tutgil. (Füzuli,58)

Ta *yüz-ün* gördüm, şəha, ol cənnətü cudan əl yudum. (Hidayət, 277)

Yüzün mah-i-n görən mehrinə baxmaz. (Həbib, 375)

(*Mənim*) *dərsim, (sənin) yüzün* və (*onun*) *mahin* söz və birləşmələri təsirlik haldadır; *dərsim* sözü 1-ci, *yüzün* 2-ci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir. Şəkilçilər (*-üm,- ün*) parçalanmır. Üçüncü şəxsə olan *yüzün mahin* birləşməsində *mahin* sözündəki *-in, qeyd etdiyimiz kimi*, iki şəkilçidir: *-i* və *-n*: *yüzün mah-i – yüzün mah-i-n*.

Təsirlik halın mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə tərzii müraciət obyektindən, poetik obrazdan asılı olaraq hər üç şəxsi əhatə edir

1-ci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə:

Ağız açsam *hekayətim* deməyə,

Der, Hidayət, dəxi nə qovğadır. (Hidayət,282)

Zülfünü salma yüzünə, qılma *günüm* qara. (Hidayət, 268)

Ağladuğum görübəni şad olub gülənə sor. (Gülşəni,302)

Bağrım sitəm ilə qan edər gəm. (Füzuli,66)

Mənim dərdim ara tez-tez. (Qurbani, 47)

Sir sözüm yadlara açə bilmirəm. (Qurbani, 89)

Üzüm üzün üstə qoya bilmirəm. (Qurbani)

2-ci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə:

Ta *yüzün* gördüm, şəha, ol cənnətü cudan əl yudum. (Hidayət, 277)

Dedim: Ey gün, yüzünü görsət gözümdən nəm gedər,

Dedi: Gör *sənin yüzün* seyl axıdarsa, nəm gedər. (Hidayət, 280)

Dedim kim, görmədin gedirəm *tirü xəncərin*. (Hidayət,270)

Əcəbmi, ey pəri, *yüzün* görəndə

Günəş sararuban, qararə məhtab. (Gülşəni,288)

Nəyə baxsam, *yüzün* görmək diləyəm. (Gülşəni,291)

Eylərəm hər yerdə *sənin sorağın*. (Qurbani,92)

Gözlərin aç, mehribanım ay oğlan (Qurbani)

Camalın görməyə Süleyman gələ. (Qurbani)

Xamuş, Məsih, kəs *bəyanın*,

Saxla *ədəbin* yığub *zəbanın*. (Məsihi, 31)

Bu cür cümlələrdə fərqləndirilmiş tiptən olan sözlərin və birləşmələrin vasitəsiz obyekt olub-olmaması onların əlaqələndiyi sözdən asılıdır. Belə sözlər və birləşmələr təsirli feillə əlaqələndikdə obyekt bildirir və təsirlik halda olur:

hekayətim demək

yüzün görmək

günüm qara eləmək

ağladığım görmək

bağrım qan eləmək

mənim dərdim aramaq

sir sözüm açma bilmək

Təsisiz feillə və ya başqa nitq hissələri ilə əlaqələndikdə adlıq halda subyekt kimi çıxış edir:

hekayətim maraqlıdır

yüzün gözəldir

günüm qaradır

ağladığım bəsdir

bağrım para-paradır

mənim dərdim böyükdür

sir sözüm bilinməməlidir

3-cü şəxsdə *-n* şəkilçisi ilə yalnız təsirli feil olur:

Dövrən oları müəzzəm etdi,

Hər dövr *birin* mükərrəm etdi. (Füzuli,36)

Axır günün əvvəl eyləyib yad,

Axıtdı sirişkü qıldı fəryad. (Füzuli,51)

Qəsdən unudurdu *dərsin* ol zar. (Füzuli,58)

Qəsd ilə nihan edib *kitabın*,

Həddən aşırırdı *iztirabın*. (Füzuli,58)

Etmiş *əlifin* sitəm yükü dal,

Qılmış *qələmin* fələk gəmi nal. (Füzuli,78)

Çəşminə sürərdi *lalə dağın*,

Aşiq sanuban öpüb *ayağın*. (Füzuli,68)

Onca qılayın sənə rəvan gənc

Kim, *yer üzün* eyləyə nəhan gənc. (Füzuli, 89)

Ol pir çü gördü *oğlu halın*,

Tökdü rüxi-zərdə *aşki-alın*. (Füzuli,164)

Mənə göstərdi gərdun tirə bəxtim *kövkəbin* yüz göz. (Füzuli,125)

Çaldı *qılıcın*, götürdü qalxan. (Füzuli,128)

Çəkmişdi *məhəbbətin cəfasın*,
 Görmüşdü *mələmətin bəlasın*. (Füzuli,151)
Pərvanə sözün deyib çirağə,
Bülbül xəbərin yetirdi bağə. (Füzuli,187)
 Şad eylədin *Qurbaninin didarın*,
 Saldın güllü bağə cəmi *dostların*. (Qurbani, 86)
 Başına döndüyüm ay xanlar xanı,
Könlümün mətləbin bil, ondan öldür! (Qurbani,75)

Misallardan göründüyü kimi, keçən müddət ərzində hər bir sənət ustasının yaradıcılığında “mənsubiyyət+n” şəkilçili təsirlik halın ifadəsi təsadüfi deyil, işlək bir qrammatik vasitə kimi fəal olmuşdur. Məsələn, Yenə şairlərimizdən və nəsr əsərlərindən misallar:

Ol *qönçələbin cavabın* algil. (Dəh.66)
 Dilbər yanıma gəlib oturmuş,
 Hazik dizinə *başım* götürmüş. (Dəh.126)
 Xabın *yerin* aldı ab dər çeşm. (Dəh.19)
 Odlara salıb *fərağət əhlin*,
 Yaxub *cığərin* kəbab edən eşq! (Dəh.30)
Şəb pərdəsin açdı çöhrədən gül. (Dəh.46)
Şaxlar çiçəyin yerə tökərsən,
Ağac budağın iki bükərsən. (Dəh.54)
 Fikr edib aşağı saldı *başın*. (Dəh.54) və s.

Təsirlik halın bu cür ifadə tərzindən XII-XIV əsrlərdə Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərində, “Dastani-Əhməd Hərami”nin, Mustafa Zəririn “Fütuhüş-Şam” tərcüməsinin, Həsənoğlunun, Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin, Yusif Məddəh-in əsərlərində bol-bol istifadə edilmişdir. Hər üç şəxsə dair misallar:

Əlinin “Qisseyi-Yusif”poemasında:
 Səni eştib cümlə *malım* fəda qıldım. (QY,58)
 Əya Yusif, *başın* qaldur, deyir imdi. (QY,53)
İbrahimin əmmaməsin başna urdı. (QY,21)
Anın hökmin heç kimsənə bilməz imdi. (QY,590)
Ata həqqin, qardaş mehrin saqlan imdi. (QY,27)

Suli Fəqih:

Al bu mali, *qamusin* virdim sənə. (Suli,75)
Quyu dibin kimsə baqıb görmədi. (Suli,24)
 Yolda gəlür bir *ağac dibin* bulur. (Suli,26)
Qamusun başın aşağı eylədi. (Suli, 215)
Yusifin xocasın əsənlədilər. (Suli,77)
 İbn Yaminə *özün* bildür didi... (Suli,200)
 Son misrada *özün* sözü *özünü* mənasındadır: *özünü tanıt* deməkdir.
 “Dastani-Əhməd Hərami”də:
Qızın istəyəlim, almaq rəvamı? (DƏH,33)
 Mübarək düğün edib başlayavuz,
 Ana görə *işimiz* işləyəvüz. (DƏH,33)
 Nə dürlüdür *anın könlün* görəlim. (DƏH,33)

Nəyə gəldi xəbərlərin sorayım. (DƏH,34)
Gülədamın sözün şaha ilətdi. (DƏH,38)
 Mələl gördü *atasın*, oldu pürqəm,
 İləri evdi *əlin* öpdü ol dəm. (DƏH,38)
Atasın dinlədi ol mehribanı. (DƏH,39)
 Uru durdu, *salamın* aldı xatun,
Yüzün döndü, həqə qıldı niyazi,
 Münacat eylədi, dinlə bu *yazi*. (DƏH,80)

Son misalda *yüzün* sözü 3-cü şəxsə aiddir; *döndü* sözü *döndərdi* mənasındadır. Odur ki *yüzün* sözündə iki şəkilçi var: *-ü* və *-n* şəkilşiləri: *onun yüzi – onun yüz-i-n*.

“Əhməd Hərami” müəllifi vəznə bağlı olaraq eyni beytdə təsirlik hal mənasını yanaşı sözlərdən birində *-n* şəkilçisi ilə, digərində mənsubiyyətdən sonra hal şəkilçisi ilə ifadə etmişdir:

Dedi xatuna bir-bir *halını* qız,
 Nəyə *uğradığın, əhvalını* qız. (DƏH,58)
 Həsənoğlu:
 Sən əritdin odlara *yağım bənim*. (Həsənoğlu,25)
 Qoyma yürəkdə yana *dağım bənim*. (Həsənoğlu,24)

“Mehri və Vəfa”da:

Altunum aldın, bəni şad eylədin. (MV,28)
 Həsərətindən *yürəgim* dağlar ikən
 Qardaşı acısı *cigərin* yakar. (MV,33)
 Dedi: *Ömrüm yarusun* verdim, eşit. (MV,33)
 Yırtıban yakasını, *köksün* döğər. (MV,32)
 Йухарудан *üçücn anun* эюрся эцн,
 Дцшя эюэдян йеря, ола сярниэун. (MV,20)
 Чярчи эялди дейцибян *тяблин* урур. (MV,56)
 Истяр ол гапунун *килидин* булур. (MV,22)
 Мещри бинди бириня, *бирин* тайя. (MV,45)

Təsirlik halın bu forması hazırda ümumxalq dilində işlənməkdədir.

13-14-cü əsrlərdə yaranmış poemaların dilində də hələ *Dutdular Mehrini ata urdular* (MV,54) - tipli təsirlik halın səlis işləndiyi cümlələr mənsubiyyət şəkilçili cümlələrlə paralel gedir. Əksərən təsirlik halın mənası mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur.

Qazi Bürhanəddinin dilində qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın işləndiyi: *Cam əlinə verin ki, düşə gül yüzi əksi* (QB, 41) – tipli cümlələrə nisbətən, mənsubiyyət şəkilçili forma üstünlük təşkil edir; məs.:

Ağzum açur, *əlin* öpür, yenə kəmanə gəlmişəm. (QB, 54)
 Aldum *başum* ol diyarə düşdüm. (QB,59)
 Гюнчя *аьзын* ачмаба кимцн яли иршисяр. (ГБ ,50)
 Tökər *gözüm yaşın* seylab hər dəm. (QB,54)
 Gülşən yüzünün *gülün* dərəkən
 Daladı gözləri *könülüm evin*. (QB,82)
 Sordum ləbindən dərdümi, *totağın* aldı ağzına. (QB,131)

Can xəstəvi lə`lündən umar dərdə *dəvasın*. (QB,33)

Nəsimi:

İstərəm *vəsli-cəmalın* ta qılam dərdə dəva. (Nəsimi,142)

Əyan *gözün* açə gör, yarı bigüman görgil. (Nəsimi,204)

Bağrımın qanın gözümdən axıdar hər dəm qəmin. (Nəsimi,98)

Neçin *anın məskənin* zəncirü sindan eylədin. (Nəsimi,98)

Əjdəhayi görəcək Musa *əsasın* daşladı. (Nəsimi,107)

Yusif Məddahın poemasında da bu forma çox işləkdir. Əksərən 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir:

Xəstə isən söylə *dərdin* biləyim. (Məddah, 200)

Məktəbə verdilər *ikisin* belə. (Məddah,150)

Məktəb içində bular *biri birin*

Can içində sevişib qıldı bərin. (Məddah,150)

Gər *anın başın* gətirəsən bana,

Qalmaya ayruq dəxi üzrüm sana. (Məddah,158)

Vərqəyə ol kafirin verdi *atın*. (Məddah,159)

Sürdü *atın* Vərqə meydanə girir. (Məddah,165)

Çün eşitdi Vərqə ol *qızın sözün*,

Düşdü ayaqlarına sürdü *yüzün*. (Məddah,187)

Mənsubiyyət şəkilçili bu cür ifadə tərzini vəzn və qafiyə işini də asanlaşdırır. Odur ki hələ lap əvvəllər “Dastani-Əhməd Hərami”də də, “Mehri və Vəfa”da da eyni misrada bəşən hər iki formadan istifadə etmişlər:

Кюлциц дар ейлямши, *бянзин* бозар. (MV,43)

Gah *yüzün* uırtar, yolar gah *saçını*. (Məddah, 203)

Сянин *мещрину*, *инсафын* ешитдим (ДЯЩ)

Bu misralarda təsirlik halda olan *könlünü*, *saçını*, *mehrini* sözlərində hal mənası halın öz şəkilçisi ilə, *бянзин*, *yüzün*, *инсафын* sözlərində mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Bəzən də eyni misrada işlənmiş təsirlik halda olan sözlərdən biri mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadə olunub, digəri şəkilçisizdir: Gəldi dutdu *qardaşın*, *Mehri* sorar.. (MV,34)

“Fütühüş Şam”ın tərcüməsində bu cür ifadə tərzindən təsirlik halın şəkilçisi ilə paralel şəkilə geniş istifadə olunmuşdur:

Sizi öldürüb *övladuñuz* əsir etmək istərlər. (Zərir, 36) *Yolların*, *izlərin* yaxşı bilürdi. (Zərir,66)

Hindi qılıclar ilə *başların* kəsəlüm, *qanların* dökəlüm, *cəbələrin* sökəlüm. (Zərir,68) Abdullah bin Cə`fəri bağrına basdı, *gözlərin* öpdü. (Zərir, 234) Ol yağmurdan islanan qumaşları və yaşıl qızıl *tonla-*

rin və *hərİR* və *dibacələrin* günəşə sərmışlər. (Zərir,189) Qırılanlarıñ *silahın* soydılar. (Zərir,129) Ol yüz kafirüñ *ardın*, *öniñ* alub, hər birimüz bir kafir dəpələdi. (Zərir,129) *Rum çərisinüñ xəbərin* Əbu Übeydəyə *gördüğün* və *eşitdüğün* bir-bir xəbər verdi. (Zərir,302)

XV əsrin ədəbi dil materialları daha çox Hidayətin, Kişvərinin, Gülşəni və Cahan şahın yaradıcılığında toplanmışdır.

Hidayətin dilində:

Dur, dedi yetirim *ikisindən birin* sana. (Hidayət,270)

Ləbin sor, *çəsmü ağzın* yad et, ey dil. (Hidayət,274)

Özünə hər kim *oxun* tədbir edər, ya *xəncərin*,

Ah kim, mən qalmışam, bilmən nə tədbir eyləyim. (Hidayət, 276)

Şeyx Gülşənində:

Xələyiq *həşrin* istər nəşr içində. (Gülşəni,299)

Əcəb *yüzün* görən necə qılar tab? (Gülşəni,288)

Olub məst, *xəyalun* unuduram. (Gülşəni,289)

Kişvəridə:

Saçın fikri *ayağım* bağlar oldu. (Kişvəri,339)

Sübhi-dəm gülşəndə xabi-nazdən açgil *gözün*. (Kişvəri, 329)

Dutsa yulduz gög *yüzün* xurşidi-taban bəllüdür. (Kişvəri, 336)

Ləblərin öpgəc əlimdən getdi ol zülfi-siyah. (Kişvəri, 304)

Cahan şah Həqiqi:

Bağrım qanın gözümdən axıtdı qəmi-ruxi. (Həqiqi,245)

Rəqibi sor mənə, qılma *anın hekayətin*. (Həqiqi,247)

Xosrov hekayətin demən əfsanələrdə mən. (Həqiqi,251)

Atəşi-əşqin qəmin gəl bu dili giryanə sor. (Həqiqi,254)

Füzuli:

Bir-bir eşidib *sözün* atası,

Bildi ki,qəbul olur duası. (Füzuli, 2,96)

İftadəliyim gör, etmə ehmal. (Füzuli, 102)

Rəhm et, bir əyağ ilə *əlim* al. (Füzuli, 102)

Suzi-cigərin əyan edərdi. (Füzuli, 103)

Qəsd ilə nihan edib *kıtabın*, Həddən aşırırdı *iztirabın*. (Füzuli,2,58)

Həbibbi:

Bu *Həbibinin duasın* müstəcab et, ey sənəm. (Həbibbi, 373)

Bu miskin *aşiqin ömrün* diraz et. (Həbibbi, 374)

Ol *səfa camın* peyapey nuş edəlüm, ey həkim. (Həbibbi,361)

Ayağın *torpağının qədrin* nə bilsin hər kişi. (Həbibbi,362)

Bəsiri:

Yaqub yıqarsa *dilü canım*, e`tiraz edəməm. (Bəsiri,353)

Ya zəmirində *namazım* qılmağa niyyətmi var? (Bəsiri, 355)

Gərək sən *könlün* açıq tut, gərək dar. (Bəsiri,355)

Füzuli, Qurbani və Xətəinin dilində təsirlik halın mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənən *-n* şəkilçisi ilə ifadəsi əsərlərin dilini canlı xalq dilinə daha çox yaxınlaşdırən vasitə kimi çıxış edir. Əmaninin dilində arxaik formalar nəzəri cəlb etsə də, xalq şeiri üslubunda yazdığı əsərlərin dilində təsirlik halın canlı danışiq dilində bu gün də işlənərkə olan mənsubiyyət və *-n* şəkilçili formasından geniş istifadə edilmişdir:

Gördü ki, bir kişi dögər *qapısın*. (Əmani,32)

Bağça *barın* arzular,

Aşiq *yarın* arzular,

Hər nə kim dünyada var,

Öz *miqdarın* arzular. (Əmani,20)

Dəvasız dərdin *dəvasın*,

Binəva könlüm *nəvasın*,

Tapam *canım müddəsin*,

Görsəm *yüzün cananımın*. (Əmani,22)

“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə:

Şeyx nagah *başın* qaldurub buyurdi. (Şeyx Səfi,113) ...gərək kim, həzrət Şeyx ana yenidən *qüsl tövbəsin* verə. (Şeyx Səfi,127)

“Şühədanamə”də:Mənim kərəmüm və cəvanmərdliğüm artuğdur ki, *əziz fərzəndüm* dust rızası için qurban edərəm. (Şühəda, 67) Ey Yusif, *sözlərüm* eşit və həmişə *xatiriün* ögində durğuz. (Şühəda,75) Cəvab gəldi ki, ey İsmayıl, *muraduñ* hasil etdim. (Şühəda, 68) ...neçəsi *aclığ ilən susuzluğ əzabın* qılır idilər. (Şühəda,130) *Sözün* mundan aydınrak söylə.(Şühəda,132) Nagah *gözün* açub qalxdı oturdı. (Şeyx Səfi,109) ...həramilər ana uğrayub, hər nəstəsi kim, biləsincə idi, *qamusun* aldılar. (Şeyx Səfi,115) ...ta ol anunlan *orucun* aç. (Şeyx Səfi,60)

XVII əsrdə Məsihi də, yiyəlik halda olduğu kimi, işlək bir vasitə olaraq, təsirlik halın mənsubiyyət şəkilçili formasından geniş istifadə etmişdir. Belə sözlər və birləşmələr poetik obraza müraciətlə əlaqədar əksərən 3-cü şəxsədir:

Xətm eylədi arzu *kitabın*,

Hər mahvəşin bir *aftabın*. (Məsihi, 49)

Kim qılsa xəyal anın *vüsalın*,

Qət` eyləyə *riştəyi-xəyalın*. (Məsihi, 56)

Hər nakəsü kəs alur *gülabın*. (Məsihi, 61)

Anın *xəbərini* götür bu zarə. (Məsihi, 83)

Yox göz nuri görəm *cəmalın*. (Məsihi, 84)

Hər birisin eylədi yeganə. (Məsihi, 47)

Ol kim dilər idünüz *vüsalın*,

Göz açubəni görün *cəmalın*. (Məsihi,143)

Gördükdə *anın ədayi-yasın*,

Ol cəm` unutdu öz *bəlasın*. (Məsihi,108)

Saib Təbrizi canlı xalq danışiq dilinə üstünlük verdiyindən təsirlik halın mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadəsi onun poeziyasında vəznin tələbləri baxımından da əlverişli olmuşdur:

Yük etmə qəlbinə *dərdin cahanın*,

Quş asmaz hər budaqdan *aşiyanın*. (Saib,130)

Gülməyin gizlətmə kim, sanki gülü pünhan edər,

Bağı seyr eyləyə insan ki, *onun könlün* aç. (Saib,154)

Kim *gülün ətrini* sevir sə, *əllərin* vurmaz gül. (Saib, 156)

Şeirimin misraların qövs-i-qüzeh eylər səmə,

Gün mənim rə`yimlə öz *hüsnün* nümayan eyləyə. (Saib,211)

M.P.Vaqif:

Çox sevmişəm ala *gözün sürməsin*, (Vaqif,408)

Müjgan *oxun* atar, *yay qaşın* çəkər,

Dələr *bağrım başın, ürəyim* sökər. (Vaqif,429)
 Əl uzadıb *baş bəzəyin* pozasan,
Hər birin bir yana atasan dürüst. (Vaqif,433)
 Ta ölüncə *oxların* qoymam çıxı təndən *onun*. (Vaqif, 449)
 Bir sevgi ki, sevgisindən yad olur,
 Məgər *onun yaxşılığın* bilməzmi? (Vaqif,408)

M.V.Vidadi:

Vidadiyəm, təbib *dərdim* bağlamaz,
Sinəm başın düyünləməz, dağlamaz. (Vidadi,28)
 Kim *hüsnün kitabın* oxumayıdır,
 Nə bilir ki, hədis nədir, ayə nə. (Vidadi,30)
 Bu *müsbətnamə tarixin* bil, ey fərrux-nihad. (Vidadi,15)
 Külli *varın* etdilər taracü yəğma, tarümar. (Vidadi,73)
 Eşitdik *gəldiyin* Nəsim ağadan. (Vidadi,35)
 Dərdim çoxdur, *birin* doğru sanan yox. (Vidadi,28)
 Əl qoyub cümlə fəsədə, tikdilər *şeytan evin*,
 Etdilər guya xərabə *din evin, iman evin*. (Vidadi,73)

Bu üsulla qurulmuş birləşmələrin tərəfləri asanlıqla inversiyaya uğraya bilmişdir:

Əqlin aldın, yaram, - dedin *Vaqifin*,
 Yanıltın *əlifin, beyin Vaqifin*,
 Üz göstərdin, yıxdın *evin Vaqifin*,
 Ola bilməz sən tək bəlalı sərxoş. (Vaqif,436)

“Şəhriyar” dastanı:

Hər kəs *öz otağı tərəfin* pak və pakizə etsünlər. (Şəhriyar,135) Xəncər alub *bağrım başın* teyləmə. (Şəhriyar,119) *Oğlun* yarına yetürəm, Sonra *mətləbin* bitürəm. (Şəhriyar,83) Aşıq olan *eşq dəryasın* dalmaqdır. (Şəhriyar, 80) O saat cariyə gəlüb, *Sənubərin əmrin* bildüüb və bu *kişinin əhvalın* soruşdu, (Şəhriyar,69) ...get, allah *işin* rast gətürsün. (Şəhriyar, 63) Nə müddətdür ki, *eşq badəsin* sənin adın ilə içibdür. (Şəhriyar,55) Ey oğul, məni yola sal, bir gedəm *vilayətin* və *ölkəsin* və *atasın* və *qızın özün* tapam və yerinə bələd olum. (Şəhriyar,46) Filhal oğlunun yanına gəlüb və *əllərin* boynuna salub dedi. (Şəhriyar,46) *Sazın* saz qılıb, sinəsinə basub gör nə deyər. (Şəhriyar, 44) Ey mədəri-məhriban, əgər *onun əsil-nəsəbin* və *vilayətin* bilməkdür, indi qulaq as, mən ərz eylərəm. (Şəhriyar,44) *Ata sözün* eşitməyəni asi-yi-dərgah kimidir.(Şəhriyar,43)

A.Bakixanov:

Dilbər *onun halın* görüb qandı o da aşıqdır. (Qüdsi,35) İstədim, Qüdsi, deyim *vəsf-i-cəmalın dilbərin*. (Qüdsi) Edim *canım* ona təslim zövqü e'tibar ilə. (Qüdsi,262) Əsgəri-biçarə gəlib *qolların* mə şuqəsinin boynına salıb və üzündən öpüb dedi. (Qüdsi,351) Nəhayət, şövqilə yügürüb *özün* onun ayağına salıb ədayi-şükr etdi. (Qüdsi,354)

Q.B.Zakir:

Qələm alıb *əhvalımız* yazarıq. (Zakir,132)
 Götür qoy bir yanə *bəzəyin sərin*,
 Qorxuram dağıla *zərü zivərin*. (Zakir,81)
 Müəttər zülfünün *həsrətin* çəkən
Gül iyləməz, *müskü ənbər* istəməz. (Zakir,59)
 Gündə *birin* kəsib qurban elərsən. (Zakir,67)
Caməsin etdi rəngi-gülnari. (Seyid,161)
Üzün sevən bədri-ənvər istəməz. (Zakir,59)

Zakirin *əhvalın* xublar şahına

Ağlaya-ağlaya dedin, nə dedi? (Zakir,72)

M.F.Axundov:

Bir dəqiqədən sonra *başın* qaldırıb Mirzə Sədrəddinə buyurdu. (M.F. Axundov,305) Hər kəs bir növ ilə *başın* mə`rəkədən qıraq çəkdi, *canın* qurtardı. (M.F.Axundov,328)

Seyid Əzimdə:

Qışda qırdı *qoyun-quzum* yeksər, (Seyid,86)

İndi gəlin, cümlə öpün *əllərim*. (Seyid,177)

Boş *dağər olduğun* bilib dərhal,

Xovfdən leyk *nütqin* etmiş lal. (Seyid,543)

Xəlqə *sübh olduğun* nişan verirəm. (Seyid,72)

Köpək adın eşitcəyin çaqqal,

Xovfdən durmadı, qaçıb filhal. (Seyid,73)

Öz evin gəldi qıldı dəqqülbab. (Seyid,76)

Həmi yandırdı *saqqalın*, həm *üzün*,

Alov az qaldı ki, çıxarda *gözün*. (Seyid,79)

Dedi: -Al tiği, kəs *bunun başın*. (Seyid,89)

Qapısın bağlayar həmişə ləin. (Seyid,89)

Anasın gördü ol günüqarə. (Seyid,110)

Öz *ulağın* itirdi bir nadan. (Seyid,118)

Qıldı xəmə *qəddin*, eylədi gürnuş. (Seyid,125)

Dodağın sallayıb, töküb *qaşın*,

Zilləyibdir ayağına *başın*. (Seyid,157)

Gürzi-giran ilə əzəydim *başın*,

Ta axıda qanlı gözümdən *yaşın*. (Seyid,172)

Şəh qəzəblə çağırırdı *fərraşın*. (Seyid,109)

İki siçan qaçdı qurtardı *başın*,

Seyl kimi cari eyləyib *yaşın*. (Seyid,177)

Bəzən eyni misrada müxtəlif formalardan istifadə edilmişdir. Kim açıb *ağzın* gülər, bir *bağcanı* viran edər (Saib,149) – misrasında *bağçasını* sözü hal şəkilçisi ilə, *ağzın* sözü mənsubiyyət şəkilçisi ilə təsirlik haldadır.

H.Mirzəzadə təsirlik halın mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadəsini şəkilçisiz forma, arxaik forma, təsirlik halın hələ bu cəhətdən formalaşmaması kimi izah etmişdir: “Düşünmək lazımdır ki, təsirlik halın şəkilçisiz işlənməsi sadəcə olaraq vəznin xatirinə deyil, əksinə, qrammatik əlaqənin formal cəhətdən hələ tamamilə formalaşmamasından irəli gəlmişdir. Şübhəsiz, bu zəiflik tarixi etibarilə daha qədim dövrlərin qalığı hesab edilməlidir. Orta əsrlərdə bu halın təsirini ancaq arxaik bir xüsusiyyət kimi hesab etmək lazımdır”. [Mirzəzadə: 1990, səh.46] Lakin biz təsirlik halın mənsubiyyət şəkilçili ifadə üsulunu ədəbi dil faktı kimi qəbul etməsək də, bu cür ifadə üsulu canlı danışq dilində fəal işlənməkdədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, təsirlik halın bu strukturu hələ amorf formadan şəkilçili – aqqül-tinativ formaya keçilməmişdən obyekt yükü daşıyan qədim qrammatik formadır. Lakin birdən-birə cilalanmamış, birdən-birə müasir formanı ala bilməmişdir. Ona görə də dilimizin tarixinin böyük bir mərhələsində – XVII-XVIII əsrlərə qədərki bir dövrdə uğurlu nümunələri ilə yanaşı, müasir dil baxımından qüsurlu sayıla bilən nahamvar nümunələri də çoxdur. Belə

ki müasir ədəbi dilimiz baxımından müəyyənlik bildirən idarə və uzlaşma əlaqəli birləşmələr, **o, bu** işarə əvəzlilikləri ilə təyinlənən sözlər, xüsusi isimlər ümumiləşməyincə adlıq hala uyğun formada təsirlik hal məqamında çıxış edə bilməz, bu üslubda yazılan cümlə qrammatik cəhətdən qüsurlu cümlələr sayılır və həqiqətdə də müasir oxucunu narahat edir. Xüsusilə ümumxalq dili mərhələsində bu cür cümlələrə bir sistem şəklində rast gəlmək olur. Hətta bir sıra əsərlərdə o qədər fəaldır ki, az qala, təsirlik halın ayrıca bir ifadə üsulu kimi nəzəri cəlb edir. Lakin tarixi inkişaf mərhələlərində abidələrimizin dilində bu hal, heç şübhəsiz, amorf formadan şəkilsizliyə keçid dövrünün qalığıdır və ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülündən keçən min il ərzində özünü göstərməklə tədricən səlisləşmişdir.

Aşağıdakı misalda işarə əvəzliyi ilə təyinlənən söz qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda işlənən sözlər kimi verilmişdir:

Yüzün döndü, həqə qıldı niyazi,

Münacat eylədi, dinlə bu **yazi** DƏH,80)

Bu misralardan ikincisində **yazi** sözü təsirlik halda, **yazını** mənasında işlədilmişdir. Lakin hər bir oxucu görə bilər ki, **bu** işarə əvəzliyi ilə dəqiq və konkret şəkildə təyinlənən **yazi** sözünü bu cür işlətmək qüsurludur. **Bu** sözü obyekt bildirən sözə aid olduqda söz mütləq təsirlik halın şəkilsizliyi qəbul etməlidir. Bu misal yeganə və ya hətta 5-10 sözdə görünməsi idi, onu müəllif qüsuru da saymaq olardı. Ona görə də biz bu cür halları müəllif qüsuru deyil (bu cəhət nisbi şəkildə ola da bilər), qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal formasının inkişaf və formalaşma prosesində olması ilə, tədricən səlisləşmə, təkmilləşmə işini davam etdirməsi ilə izah edirik.

Bu xüsusiyyət 13-14-cü əsrlərdə yaranmış poemaların dilində çox fəaldır. İsanın “Mehri və Vəfa” məsnəvisinin dilində hətta xüsusi isimlər də bu sahədə seçilir:

Mehri **sərraf** dəxi istəyü gedər. (MV,66)

Bağladı ol **həmyan** bərk belinə. (MV,36)

Hər kimə uğrar isə **Mehri** sorar. (MV,37)

Vəfa bir gün **Mehri** gördü uyxuda. (MV,22)

Gördi **Mehri** Vəfa, durdu ilərü. (MV,56)

Bakdı Vəfa, **Mehri** gördü, qıldı ah. (MV,62)

Gecə çıxdı, **Mehri** istəyü gedər. (MV,51)

Uyqudan oyandı, **Mehri** bulmadı. (MV,54)

Hətta söz birləşməsi də bu şəkildə işlənmişdir:

Sərrafın donu geyüb taşra çıkam. (MV,63)

Bu hal ilkin olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”dan görünməkdədir: Qazan bəgüñ qartaşı **kafəriñ tuğ ilə sancağı** qılıcladı (DQ,62) – cümləsində müəyyənlik bildirən birləşmə qeyri-müəyyənlik bildirən obyekt kimi işlənmişdir. **Qırq evli qulla qırq cariyə** oğlu başına çevirdi (DQ,107) – cümləsində də bu cəhət müşahidə olunur: **tuğ ilə sancağını** (qılıcladı), **qırq evli qulla qırq cariyəni** (oğlunun başına çevirdi) olmalı idi.

Suli Fəqihin aşağıdakı misralarının hamısında fərqləndirilmiş sözlərdə təsirlik halın şəkilsizliyinə ehtiyac duyulur:

Barmağın əsridi *sultan* görcək. (Suli, 79)
 Gəldi həkim *Züleyxa* görməkçün. (Suli, 79)
Hud quyunun dibinə endirür,
 Quyu dibində Hudi dolandırür. (Suli, 23)
 Bu arada işbu *söz* qoyalum. (Suli, 23)
Namə sultan vəzirinə virür,
 Vəzir dəxi *namə* açdı görür. (Suli, 63)
 Yənə bu *söz* qoyalum bunda biz. (Suli, 171)
 Bir bizə bu *söz* məlum eyləgil. (Suli, 182)
 Qamu *zindan əhli* azad qılınız. (Suli, 117)
 Həqq *buların hacəti* rəva qılır. (Suli, 50)
 Bildi Yusif dəxi *anların işi*. (Suli, 122)

Misallarda *sultan görcək* birləşməsində hər hansı bir sultandan deyil, konkret şəxsdən söhbət gedir, ona görə də birləşmə dövrün ədəbi normalarına əsasən *sultanı görcək* şəklində işlənə bilirdi. Sulidə işlənmə tərzini üslub səhvi olmayıb, hələ hal ifadə tərzinin sabitləşməməsi, arxaikləşməkdə olan formanın tam sıradan çıxması ilə bağlıdır. Bu cəhətdən *anların işi bildi* birləşməsi *anların işini bildi*, *Züleyxa görməkçün* – *Züleyxanı görməkçün*, *Hud endirür* – *Hudu endirür*, *söz qoyalum* – *sözünü qoyalum*, *namə virür* – *naməni virür*, *söz məlum eyləgil* – *sözünü məlum eyləgil*, *zindan əhli azad qılınız* – *zindan əhlini azad qılınız*, *Yusif yüzün görür* – *Yusif yüzünü görür*, *buların hacəti rəva qılır* – *buların hacətini rəva qılır* kimi ifadə oluna bilirdi və tədricən bu şəkildə də tam sabitləşmişdir.

“Dədə Qorqud”da *kafərin tuğ ilə sancağı qılıcladı* – cümləsində *tuğ ilə sancağ* konkret-dir, müəyyəndir, kafərin bir neçə tuğu, bir neçə sancağı yoxdur ki, ümumi şəkildə işlədəsən. Deməli, əsər yarandığı dövrdə mümkündür ki, müəllif işlədib.

Qırq evli qulla qırq cariyə – mənaca konkretdir, ona görə də “*Qırq evli qulla qırq cariyəni* oğlunun başına çevirdi” deyilməli idi.

Qəribədir ki, Mustafa Zəririn XIV əsr tərcüməsi “Fütühüş-Şam”da bu xüsusiyyətə nadir bir hadisə kimi rast gəlmək olar. Lakin Nişatinin XVI əsrə aid hər iki tərcüməsində – “Şühədanamə”də və “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə bu xüsusiyyət bol-bol müşahidə olunur. Bir az əvvəl Kişvəridə: Bağlamazsa tilbə *könlümnin ayağı* bəs nədən Hələqə-hələqə zülfi-mişkindən tinab almış gəlür. (Kişvəri, 335) Qisseyi-dil söyləyim, ya *çəşmi-pürxun qissəsin*, *Taleimnün şumluğu*, ya *bəxti varun qissəsi* (Kişvəri, 349) də o cür cümlələrdəndir.

Belə sözlərdə tələffüz zamanı müasir dil baxımından təsirlilik halın əlamətinə və ya *-n* şəkilçisinə ehtiyac hiss olunur. “Şühədanamə”də məhz bu forma əsas və üstündür:

İmam Həsənuñ ağulu *könləgi* sağ çigninə salub, *İmam Hüseyinuñ qanlı geyəsi* sol çigninə salub, *əmirül-möminin* Əli qanlı *əmmaməsi* əlinə dutub ərşi-əzimə yüz qoya. (Şühəda, 115) ...on yıl Rəsulullah Məkkədə *kafərləruñ cəfaləri* çəkdi. (Şühəda, 137) ...*könlümüñ qayğusi* aña izah edərdüm. (Şühəda, 94) Və munuñ ilən razı olmadı və *məşuqəsi* zindanə saldı. (Şühəda, 96) ...aya, *Mustafa və Murtəzanuñ* (ə.m.) *cigərgusəsi* öldürəniñ halı nə ola?! (Şühəda, 49) ...hər kim anun ümmətidü, *anun üni* eşidür idi. (Şühəda, 50) Bir gün bir kişi öz oğlını kəndü çigninə alub Nuh yanına gəldi və bu *vəsiyyətlər* qıldı. (Şühəda, 51) Ümmi Sələməyə əmr etdi ki, *evüñ qapusu* bağla, ta kimsə evə girməsün. (Şühəda, 49) Bu oğlan *istirahət* gözümdən gidərdi. (Şühəda, 111) Qüreyş eli çün bu *sözlər* eşitdilər, qayğuları artdı. (Şühəda, 134)

“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə:

Şeyx *bu söz* nərdən söylər? (Şeyx Səfi, 176) Çün həzrət Şeyx *bu xitab* andan eşitdi, ana mütəvəccih olub... (Şeyx Səfi, 72) ...öz qızımı, *Bibi Fatimə* sana verdüm halallıq ilən. (Şeyx Səfi, 131) Çün həzrət Şeyx *öz əhvalı* anlara ərz edərdi... (Şeyx Səfi, 69) Əmir Abdullah çün *Şeyxün iztirabi*

gördi, dedi. (Şeyx Səfi,67) Çün həzrət Şeyx Zahid xidmətinə yetüb ol *duşun hekayəti* ərz etdim, buyurdu... (Şeyx Səfi,58) Gərək kim, *ictihad kəməri* aləmin müsafirləri belinə bərk bağlayasan. (Şeyx Səfi,137) Həman kim baxdı, *gəmidəkilər* iztirabda gördi. (Şeyx Səfi,159) *Şahların əsrəri* ağyarinə hər kim söyləsə, Lacərəm, anı asarlar, yandururlar *gövdəsi*. (Şeyx Səfi,161) Sultan Qazan *Şeyxün könəgi* padşahlığ donlar üstinə geydi. (Şeyx Səfi,162) Bir kimsə kim *dilənçilik qapısı* özünə açar, bizim söhbətimizə layiq dəgül. (Şeyx Səfi,189) Şeyx Zahidin xidmətinə yetüb ol *duşun hekayəti* ərz etdim. (Şeyx Səfi, 58) ...anlar dəxi *öz əhvalı* həzrət Şeyxə zahir etməzdilər. (Şeyx Səfi,58) Şeyx Zahidi dedi: "Səfiəddin, *baltanun arxası* ana ur". Şeyx Səfiəddin *baltanun yüzi* döndərüb *arxası* anun baldurına urdu. (Şeyx Səfi,115) Və gördüğü *duşu qamusu* ərz etdi. Pəs anası *anun yeməgi* odun ilə bişürüb tərtib edərdir. (Şeyx Səfi,55) Pəs həzrət Şeyx öz *əhvalının keyfiyyəti* anasına bildürdi. (Şeyx Səfi,59) Pəs, anası bir qaravaş durğuzdu kim, oğlindən gizləncə *anun təharət suyu* götürə. (Şeyx Səfi, 60) İmdi dedüginə mühəyya olubəm kim, qaçan Tanrı əmri yetişüb, *canun əmanəti* iyəsinə tapşurayum. (Şeyx Səfi,68) Qeyrün *yüzi* xəyal edər, amma özüdür. (Şeyx Səfi, 68) Çün həzrət Şeyx *öz əhvalı* anlara ərz edərdir. (Şeyx Səfi,69) Əmir Abdullah çün *Şeyxün iztirabı* gördi, dedi. (Şeyx Səfi,72) Həzrət Şeyx çün bu *söz* eşitdi, halı digərgün olub dedi. (Şeyx Səfi,72)...*anların kisvətin* geyüb, *öz geyəsiləri* buraxdı. (Şeyx Səfi,76) Hiç hal ilə Tañrını unutma və hər işdə ki olasan, *Allah-təalanun zikri* dilünə keçür. (Şühəda,75) Mən səni unutməyəcəgəm, ta qan seyli *cigər evi* pozmayəcəgdür. (Şühəda, 75) ...ta hər yerdə kim, qonasən, mən ol *yerün toprağı* kirpügim süpürgəsi ilə süpürəyim (Şühəda, 76) ...vey Yə`qub sədəfinün gövhəri, zinhar kim, bu *biçarənün yüzi* fəraq tütünü ilə qəra etməyəsen və bu *zəifənün bağıri* hicran odı ilə yandurməyəsen. (Şühəda,76) ...öz düşüni düürüst etdüñ və *fərmanbərdarlıq şərti* yerinə yetürdüñ. (Şühəda,67) Qamusu ittifaq eylədilər ki, *anun xiyali* Yə`qubun könlindən gidərələr. (Şühəda,73)

Bu üslub sonrakı dövr poeziya dilində,demək olar ki, müşahidə olunmur. Lakin XVIII əsrin abidəsi olan "Şəhriyar" dastanında bu cür bir-iki cümləyə təsadüf edilir:

Gərək *cəmi həkim və hükəma* yığub buna bir əlac eyləyək. (Şəhriyar,35) Hər tərəfə adamlar göndərüb *sınanmış həkimlər və alim-üləmalər* yığub hər birinə dünya malı ilə ümidi-nəid verüb yalvardılar. (Şəhriyar,35)

Təsirlik halın -ni şəkilçisi.

Ədəbiyyat tariximizdə dilimiz üçün səciyyəvi olmayan şəkilçi də var. Bu şəkilçi sözlərə samit səsdən sonra artırılan *-ni* şəkilçisidir - ismin təsirlik halının qrammatik əlamətidir. Əslində, dilimizin təsirlik hal şəkilçisi ilə eyni kökdən olub bir mənşədəndir. Lakin onun sözlərə artırılma qaydası dilimiz üçün səciyyəvi deyildir: CV quruluşunda olan bu şəkilçi samit səsdən sonra işlənir.

Suli Fəqihin 1218-ci ildə tamamlanmış "Yusif və Züleyxa" əsərində *-ni* şəkilçisinə təsadüf edilmir. Nizami Gəncəvinin müasiri Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif" poemasında hətta başlıqlarda da işlənib: *Teymus qızı Züleyxanın yatuba düşündə Yusif Əleyhüssəlamni görməsi*.

Qul Əlinin dilində bir neçə vəziyyətdə işlənmişdir.

Sözün kökünə artırılmışdır:

Yə`qubun *duşnu* eşidübən məhzun oldı. (QY,22)

Rəvail həm tutubanı *saçnu* çəkər. (QY,23)

Uşbu *işni* işləməzlik yegrək imdi. (QY,25)

Birisi ol Yunis *nəbni* yutmuş idi. (QY,54)

Cəm şəkilçisindən sonra:

Məlik Doğar ol *quşlarını* anda gördi. (QY,36)

Xüsusi isimlərə də artırılmış və *Yusif* sözü təsirlik halda dəfələrlə *-ni* şəkilçisi ilə işlənmişdir:

- Yusifni* əlimizdən qapdılar imdi. (QY,22)
Yusifni alımağa niyyətəndilər. (QY,51)
Yusifni götürüb anlar yola saldı. (QY,22)
 “Latəqtülü” (öldürməyin) ol *Yusifni* deyir imdi. (QY,245)
 Quyu içrə *Yusifni* bulmaz imdi. (QY,38)

Qul Əlinin məsnəvisində *-ni* şəkilçisinin samiti bəzən sözün son samiti və ya mənsubiyyət şəkilçisinin samiti *n* ilə qoşalaşmışdır:

- Bu göz görgil *qiymətinni* neçə buldı. (QY,69)
 Ol *oğlannı* görməgə həvəs qılın. (QY,55)
 Ol *oğlannı* Məlik baqar, görüb dinlər. (YZ,50)
 Öz *duşunni* atamıza yorıdığın. (QY,23)
 Uşbu *tonni* həqiqətdə ol buyurur. (QY,69)
 Yalan duşla *kənduzinni* sevdirdigin,
 Bu gün anın bədi tutur, bilgil imdi. (QY,23)
 Ol *oğlannı* görməgə həvəs qılın. (QY,55)
 Ol *oğlannı* Məlik baqar, görüb dinlər. (QY,50)

“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə:

Ey türk piri, kimsə kim sənün *vaqiələrünni təbirin* eyləyə, müşkil *işlərünni* həll qıla, kimsə yoxdur. (Şeyx Səfi,73)

Kişvəridə:

- Sürmə naz ilə *çəşminni* çü qıldılar siyah,
 Bu qara *bəxtimni* həm ol gün siyəhpuş etdilər. (Kişvəri, 331)
 Bir sıra misralarda *-ni* şəkilçisinin artırıldığı *Yusif* sözünün əsası *Yusifni* kimi dərk olunur:

- Yusifni* atamızdan diləyəlim. (QY,19)
 İsraildən *Yusifni* dilədilər. (QY,19)
 Qorqub, ana *Yusifni* gerü verdi. (QY Z,38)

Nəsiminin dilində:

- Çün ol kirpiklərin zəxmi baş edər *bağrımı* hər dəm
 Ki, bağrım qani hər saət *gözümni* malamal eylər. (Nəsimi, 215)
 Nari-gül yandırdı *bülbülni* ki, qəmpərvərd vər,
 Vərd üçün daim dolanır guşeyi-gülzar var. (Nəsimi, 211)
 Ba vücud ol kim, təkər *qanımmı* çəşmi-məst ilə. (Nəsimi, 180)
Bağrımni dəlür navəki-hicrani-filani,
Qanımmı təkər sehr ilə çəşmani-filani. (Nəsimi, 94)
 Bil doğru bu *sözümni* sına mavü ya sına. (Nəsimi,18)

Nəsiminin, Hidayətin, Xətəinin, Kişvərinin dilində fəal işlənməsi göstərir ki, bu şəkilçini bir sıra qrammatik əlamətləri etdikləri kimi, Nəvai təsiri ilə izah etmək olmaz. Nəsimi Nəvai doğulandan 24 il əvvəl vəfat etmişdir. Görünür, ümumtürk əlaməti kimi, Azərbaycanın hansı türk tayfasınsa dilində olmuş, lakin inkişaf prosesində *-i* şəkilçisi vasitəsilə sıxışdırılmışdır.

Yaradıcılığı XV əsrin daha çox 2-ci yarısına aid olan Hidayət (Əfsəhəddin Hidayətullah) şeirlərində hətta Nəvainin adını çəkir, heç şübhəsiz, ondan təsirlənmişdir də:

Gər Hidayətin Nəvayi kimi rəngin sözləri,
Necə kim çoxdur, vəli demək gərək bir-bir cavab. (Hidayət,271)

Bu hal unudulmaqda olan bu şəkilçinin bəlkə də Nəvai təsiri ilə bir sıra şairlərimiz tərəfindən yenidən dirçəldilməsinə səbəb olmuşdur. Hidayətin də bir neçə beytində rast gəlirik:

Rəqibə öldürüm dedin *özümni*. (Hidayət,274)
Gördi *dərdimni*, dedi öldürəyim, qurtulasan. (Hidayət,283)

Yəqin, bu təsirlədir ki, Xətəinin qəzəllərində və “Dəhnamə” poemasında canlanmışdır:

Suzi-eşqin *yürəgimni* hərdəm eylər yarələr. (Xətai,388)
Yandırub hicran odu *könlümni* verdi badə gər,
Dutdu əflaki-cahani, geydi gög də qarələr. (Xətai,388)
Tiği-eşqin *yürəyimni* səd həzaran parələr. (Xətai,388)
Çox zamandır qönçətək *bağrımni* pürxun eylədin. (Xətai,396)
Könlümü alan mənim ol dilruba yarımduzur,
Gərçi *könlümni* alur, amma ki qəmzarumdurur. (Xətai,408)
Qıldım könülə həzar nifrin
Kim, şad ikən etdi *bizni* qəmgin. (Dəh.19)
Özümni yetirdim onda naçar,
Ol bağə ki, bəzm edərdi dildar. (Dəh.25)
Vəhşətdə *könlünü* yaxar idim. (Dəh.32)
Aləmni qılır dəmin müəttər. (Dəh.40)
Mə`şuqə nə dersə, *söznü* bilsin. (Dəh.48)
Öz halımı ərzü faş qıldım,
Yaşım ilə *bitigni* yaş qıldım. (Dəh.50)
Qoparma *könlünü* kirvələrdə. (Dəh.54)
Kim tutdu *saçımni* qeyri-şanə. (Dəh.56)
Nərgisni görəndə xəstə der mən. (Dəh.56)
Gah örtər idi yaşım *gözümni*,
Heç bilməz idim nəyəm *özümni*. (Dəh.59)
Özün tanımazni qasid etmə! (Dəh.82)
De məndən ona ki, munca *söznü*,
Tutmaya dəxi vüsalə *göznü*. (Dəh.82)
Gətirdi çü bağban *xəbərni*,
Der: qıldı qəbul ol *gövhərni*. (Dəh.101)
Gər qıldı qəbul *töfhəmizni*,
Görmədi vəli bu töhfə *bizni*. (Dəh.101)
Çün bağiban aldı ol *gövhərni*,
Vardı ki, nədir ala *xəbərni*. (Dəh.105)
Qılsın eşigimdə demiş ol sərv,
Yaşımni nisar həmdülillah. (Dəh.108)

Bu şəkilçi, yəqin ki, Nəvainin təsiri ilə Kişvəridə daha fəal olmuşdur:

Qıldı *dövri-ruzigarimni* qara Qismət günü,
Sürməyi-nazi ol çəkdi nərgisi-cadusinə. (Kişvəri,303)
Ah kim, *köksümni* sənsiz çak-çak etdi fəraq. (Kişvəri,304)
Ol *biədəbni* gör ki, satar ustadlıq. (Kişvəri,306)
Gəl ey saqi, qədəh vergil, bu *söhbətini* qənimət bil. (Kişvəri, 300)

Vəh ki, hicran xəncəri *kökcümni* qıldı çak-çak,
 Doğradı *bağrımnivü könlümni* qıldı dərđnak. (Kişvəri,313)
Gürbətü bikəsligimni qoy ki, sən bədmehrnin,
 İltifatı yoxluğu mən xəstəni qıldı həlak. (Kişvəri,313)
 Tikməgil *çaki-giribanımni*, ey həmdəm ki, yar
 Yürəgimdə çaklar, çaki-giribandan nə qəm. (Kişvəri, 315)
 Lalə tək *qanımnı* töksə, canım aramı durur,
 Qönçə tək *bağrımnı* yarsa, gülüzarımdur mənim. (Kişvəri,319)
 Xərab olsa cahən nə qəm mana kim,
 Cahən bir yan görür, mən *sizni* bir yan. (Kişvəri,324)
 Qıldı seyli-əşk sənsiz *xanümanımni* xərab. (Kişvəri, 324)
 Səni məhrəm bilib *razımni* dedim. (Kişvəri,325)
Sizni görgəc Kişvəri can vermədi təqsir edib. (Kişvəri, 328)
 Ey məni aşüftə qılğan ənbərəfşan kakilün,
Ruzigarımni qılıb mundaq pərişan kakilün. (Kişvəri, 329)
 Doğradı *bağrımnı* gəməzən kirpiginə şişliyüb. (Kişvəri, 335)
 Dedim, ey məh, *xaneyi-əqlimni* viran eyləmə. (Kişvəri, 344)
Könülnü verdim ol səngin dilə, vay. (Kişvəri,341)
 Al yanağın görsədüb *könlümni* alıb saxladın. (Kişvəri, 345)
 Köksüm içində *könülnü* büryan qılabən. (Kişvəri,351)
 Bu şəkilçiyə Füzulidə məhdud şəkildə rast gəlirik:
 Nə şərabi ki, əqli zail edə,
 Taətindən *könülnü* gəfil edə. (Füzuli,288)

“Şühədanamə”də:

Yoluña qıldım fəda *başümni*, qurban olduğum. (Şühəda, 64) Mənim *çıplağlüğümni* unutməñiz,
pərişanlığümni xatiriñizə keçirüñ. (Şühəda,86) Gəl, ey badi-səba, nəzzarə qıl *əhvali-zarımni*.
 (Şühəda,90) Ey könül, *övladi-peyğambərni* yad et hır nəfəs.(Şühəda,96) *Peyğambərlüğimni* añmə-
 dün. (Şühəda, 120) Çünki oldun sidq ilə qurbanümə, Çəkmədüñ *başüñni* əz-fərmanım. (Şühəda,68)

“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə:

...anlar anun *vaqiələri* fəhm etməyüb derdilər. (Şeyx Səfi,69)
 Ədl ilə xürrəmdürür *aləmni* bil. (Şeyx Səfi,162)
 Yoxdurur heç kimsənün taqət ki, bir söz eşidə,
 Ya *könülni* bərk edüb, səbrü təhəmmül kiş edə. (Şeyx Səfi, 198)

Azərbaycan klassik poeziyasının bütün yaradıcılarının dilində təsirlik halın əsas inkişaf xətti *-ı,-i,-u,-ü* şəkilçisi və mənsubiyyət şəkilçili formadır. Lakin XV əsrdə olduğu kimi, XVI-XVII əsrlərdə, görünür, Nəvai təsiri *-ni* şəkilçisini bir qədər canlandırmışdır. Odur ki Əmaninin və Məsihinin yaradıcılığında *-i* şəkilçisinə bərabər olmasa da, *-ni* şəkilçisi də işləkdir, Həm söz kökünə artırılmış, həm də kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra işlənməmişdir.

Təbii ki, dövrün başqa yaradıcıları kimi, Əmani yaradıcılığında da əsas ədəbi norma üsünlük təşkil edir:

Ol pəri qıldı yenə şeyda *məni*,
 Aləm içrə eylədi rüsva *məni*. (Əmani,45)
Eşq rüsvalığını tərək edə bilməz aşiq. (Əmani,44)
 Naseha, *pəndi* unut, kutəh edib əfsanə. (Əmani,44)
 İstəsən *cananını*, can istəmə,
 Çəkilən *dərdini*, *dərman* istəmə. (Əmani,43)

Lakin bunlarla yanaşı, arxaik formadan da istifadə etmişdir:

Hicr içrə pozuq **könülnü** abad etdin. (Əmani,51)
 Ey səba, dağıtma müşkin sünbülün,
Əhli-ələmni pərişan istəmə. (Əmani,44)
 Kəm eyləmədi **mərhamətni** halimdən. (Əmani,39)
Yerni öpüb getdi ol aşuftəhal. (Əmani,30)
 Yolda çü həmsayələr uğraşdılar,
 Getməgü **gəlməkni** xəbərləşdilər. (Əmani,22)
Öznü unuttum, daxi bilməy sözüm. (Əmani,30)
 Söylədi bir **qürsni** həm sən alıb,
 Göndərə bilsən məni evim sarı... (Əmani,31)

Məsihi də onun kimi:

Görməzdi münasib ol nikuray,
Öznü əbəs edə xəlqə rüsvay. (Məsihi,70)
 Eylərdi **fələkni** ol müxatəb. (Məsihi,70)
 Təblin buraxub yaşur **ələmni**,
 Sal oda dəvat ilə **qələmni**. (Məsihi,72)
 Rəf eylə **nühusəti-nəzərni**,
 Pak eylə xəbisdən ol **gövhərni**. (Məsihi,76)
 Ol **gülni** bu şaxə eylə peyvənd. (Məsihi,92)
 Tərk eylədi **şiveyi-ərəbni**,
 Qovqayı-hücumə açdı **ləbni**. (Məsihi,151)
 Vərqa çün bu **sözni** qıldı rövşən,
 Ol məcməə düşdü tazə şivən. (Məsihi,209)
 Cərrah gəlüb o **yarələrni**,
 Tikdi, bağladı **parələrni**. (Məsihi,219)
 Gördükdə olar o **mahizərni**,
 Bildilərü duydular **xəbərnü**. (Məsihi,231)
 Ta **əlni** götürdü damənindən,
 Bülbülü uçurdu damənindən. (Məsihi,238)
 Təsbihi-**ədəbni** qoyma ləbdən. (Məsihi,255)
 Kim qapu açub girir bu bağə,
Bülbülnü fəda edər bu zağə. (Məsihi,259)
 Sevməz, qılmaz bu **xasiyyətini**,
 Ar əhli qəbuli-**ariyətni**. (Məsihi,260)
 Tərk eylə məhal için **həvəsni**,
 Təprətmə o rahdə **cərəsni**. (Məsihi,253) və s.

Bu əsasda **öz** sözünə bu şəkilçini Məsihi poemada **öznü** şəklində 8 dəfə artırmışdır:

Durmuş salub **öznü** bu diyarə. (Məsihi,141)
 Qurban qıla **öznü** ol məzarə. (Məsihi,233)
 Hər qapuda **öznü** xar qılma. (Məsihi,253)
 Eylədi gözdin nihan, **öznü** o mahi-xərgəhi. (Məsihi, 79)
 Bağlu görə **öznü** bu sütunə. (Məsihi,119)
 Ögmək kişi **özni** narəvadur. (Məsihi,166)
Öznü salasan o bəhrü kanə. (Məsihi,233)
 Canını verüb **öznü** saldı xakə. (Məsihi,211)

Mənsubiyyət şəkilçilərindən sonra:

Məzmunu-*sözümni* bilmə külfət. (Məsihi,61)

Xəlv edə gümanı-bəd qılıb rəd,

Xulqimni yəman, məzacimi bəd. (Məsihi, 63)

Rəf' eylə vüsalə *maneimni*. (Məsihi,75)

Çəng etdi *qədimni* sərgiranlıq. (Məsihi, 84)

Yandırdı könülnü dərdi-pünhan,

Göydürdü *tənimni* nari-pünhan. (Məsihi, 39)

Üzdin gedə görəsən *özümni*,

Sən umasan ağzımı, *gözümni*. (Məsihi, 99)

Qəm hücumunda Məsihi tək mənim *halımni* gör. (Məsihi,108)

Surəti-halımni qılıgil cümləgi cananə ərz. (Məsihi,119)

Kəsmə gəl *əlimni* damənindən. (Məsihi,237)

Eylər səni ya *özümni* zaye,

Bu ikisidin birə nə mane. (Məsihi,197)

Beləliklə, *-ni* şəkilçisi Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” (XII-XIII əsrlər) əsərindən başlamış əksər şairlərimizin – Suli Fəqihin, Nəsiminin, Hidayətin, Xətəinin, Kişvərinin, Əmaninin, Məsihinin, “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin, “Şühədanamə”nin, hətta Füzulinin dilində işlənmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, H.Mirzəzadənin də yazdığı kimi, bu şəkilçi ümumxalq Azərbaycan dili üçün xarakterik olmamış, ədəbi dilimizdə sabitləşə bilməmiş, heç şivələrimizdə də iz qoymamışdır. (Mirzəzadə,45) Müəllif bu şəkilçini XV-XVII əsrlərdə orta Asiya şairləri ilə əlaqə və münasibətin nəticəsi kimi düşünmüşdür. (Mirzəzadə,45) Lakin şəkilçi ədəbiyyatımızda XII əsrdən görünməkdədir. Müəllif Nəsimi və Füzuli yaradıcılığında bu şəkilçiyə rast gəlmədiyini söyləsə də, (Mirzəzadə,45) Nəsimi xeyli geniş, Füzuli məhdud şəkildə olsa da, istifadə etmişdir. Ədəbiyyatımızda Nəvidən çox-çox əvvəllər göründüyündən bu şəkilçini başdan-binadan Nəvai ilə əlaqələndirmək olmaz. Nəvai yalnız öz dövründə təsir edə bilirdi. Daha çox çağatay türkcəsində müşahidə olunan şəkilçidir.

Təsirlik hal mənasının ifadəsi üçün dil tədricən geniş imkanlar yaratmışdır. Başqa klassik şairlərimizdə də müşahidə olunan vəziyyəti Nəsimidən gətirdiyimiz aşağıdakı misallar üzrə aydın müşahidə etmək olar:

1.Şəkilçisizdir, söz qeyri-müəyyənlik bildirir:

Görmüşəm hər qanda kim, aslan qılır *ahu* şikar. (Nəsimi,196)

Həqdən olmuş iraq anlar kim,

Səni, ey nuri-həq, *bəşər* dedilər. (Nəsimi,265)

2.Təsirlik hal şəkilçilidir, müəyyənlik bildirir:

Gülgün rüxün *gülü səməni* şərmisar edər. (Nəsimi,283)

Üzündə *surəti-rəhmanı* gördüm. (Nəsimi,140)

Mən sənin bimarınam, özgə *dəvanı* neylərəm? (Nəsimi,142)

Mən əcaib qalmışam, *aslanları* ahu tutar. (Nəsimi,196)

3.Təsirlik hal mənası mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə ifadə olunur:

Cavabım ver ki, qənd olsun mükərrər. (Nəsimi,203)

Surətin lövhində həq çəkmiş *kəməli-qüdrətin*. (Nəsimi, 260)

Vüsalin dilərəm şirin ləbindən. (Nəsimi,122)

4. Təsirlik hal mənası mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənən **-n** şəkilçisi ilə ifadə olunur:
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil. (Nəsimi,122)
 Kirpigin oxuna, qaşın yayına
Aşiqin sinəsin sipər dedilər. (Nəsimi,265)

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq, XX əsrə qədərki dövrdə ismin təsirlik halının qrammatik ifadəsində rəngarəng vasitələrdən istifadə edilmişdir. Lakin iki xətt aparıcı və əsas olmuşdur:

1. Ən qədim dövrlərdən davam edib gələn və son nəticədə təsirlik halın yeganə və əsas əlaməti kimi dörd variantda sabitləşmiş **-ı** şəkilçili təsirlik hal; məs.: Hər kim ol üç **canvəri** basa, ol **qızı** aña verirlər. (DQ,118)

2. Heç bir qrammatik əlamətə ehtiyac olmadan işlənən və qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal; məs.: Oğul, sən **qız** istəməzmişsən, bir cilasun **bahadır** istəyirmişsən... (DQ,117).

Tarixi abidələrimizin dilində təsirlik hal qrammatik mənası eyni cümlədə bəzən müxtəlif vasitələrlə ifadə olunmuşdur:

1. Eyni cümlədə işlənən sözlərdən, birləşmələrdən biri şəkilçisizdir, qeyri-müəyyənlik bildirir, digəri hal şəkilçilidir, müəyyənlik bildirir:

Çox gəmirirdi **sümüük** itinlə Hidayət, **ani** Xaçan unuda ki, bu bəndədə haqq neməti var. (Hidayət, 279) **Mey** iç, **nöqlini** badamu şəkər qıl **Hidayətin**. (Hidayət, 277) Yar göndərmiş **bitik** kim, **Kişvərini** öldürün. (Kişvəri, 302) Xanı dövlət kim, **ayağ** içib, **ayağını** öpəm. (Kişvəri,306)

2. Biri şəkilçisizdir, digəri mənsubiyyət və **-n** şəkilçilidir:

Daş alibani dilbər, **könlüm şişəsin** atar. (Nəsimi,18)

3. Cümlədə təsirlik halda işlənən sözlərin, birləşmələrin hamısı təsirlik hal qrammatik mənasını mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə edir:

Sərf eyləyib həyatına **həyatın**, Tərk edib **vəhdətin**, **eyşü nişətin**. (Zakir,57) **Başın qüllabəsin**, **belin kəmərin Hər birin** bir yana atmaq çağıdır. (Zakir,81) Can ilə iki **cahanın** ver, **nigarın vəslin** al. (Nəsimi, 285)

4. Təsirlik hal qrammatik mənasını daşıyan sözlərdən, birləşmələrdən biri mənsubiyyət şəkilçili, digəri mənsubiyyət və **-n** şəkilçilidir:

Yarın yüzi görgəc **dəhənin** istə, Hidayət

Kim, Mehdi çağı gizli olan faş gərəkdir. (Hidayət,282)

5. Biri hal şəkilçili, digəri mənsubiyyət və **-n** şəkilçilidir:

Edər **aqilləri** Məcnun Bəsiri,

Qaçan kim, **eşq dərsin** edər təkrar. (Bəsiri,355)

Fikr elə ki, atandan qalan **əmmaməni** başıma qoyub, **əbasın** çiynimə salub və **qəbasın** qucağıma alıb bir nifrən elərəm ki, düşmənlərimizdən biri yer üzündə qalmaz. (Qüdsi, 351)

6. Təsirlik hal mənası mənsubiyyət və hal şəkilçisi ilə ifadə olunur:

...gördi kim, **sufilər kisvətün** geyüb, kəndü **libasını** tərək edübdür. (Şeyx Səfi,76) **Zahidin əfsanəsin** qo, söylə **eşqin halini**. (Nəsimi,82)

7. Biri şəkilçisiz, digəri mənsubiyyət şəkilçilidir: **Daş** alibani dilbər, **könlüm şişəsin** atar. (Nəsimi,18) Həzrət Şeyx çün **anun qəzəb ilə qəhri** gördi, **toprağı** dəxi tökdü. (Şeyx Səfi,62)

Təsirlik hallı aşağıdakı cümlələr də maraqlıdır: Дутдулар **Меурину ата** урдудар. (M,54) Gög bəzədi **yulduzu** kəndözünə. (M,57) - **Mehrini ata urdular**, **yulduzu kəndözünə bəzədi**. Birinci misal indiki halda vulqardır. Adətən, “yükü ata (ulağa) vurdular” deyilir; ikinci ifadə “yılduzı özünə bəzədi” yox, özünü ulduzlarla bəzədi” şəklində işlənir. İmam Hüseynin qanə bulaşmış **geyəsilarin** baxərəm, könlüm xərab olur. (Şühəda, 115) Olmasun ki, şəhrdən əskər

çıqa *müsəlmanları* başğun edələr. (Zərir,173) ...anası *anun sözini* inanur. (Şeyx Səfi,55) - cümlələrində təsirlik haldakı sözlər yönlük hal məqamındadır.

MƏNBƏLƏRİN SİYAHISI

DQ - "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988 - tərtib və ön sözün müəllifləri F.Zeynalov, S.Əlizadə.
"Oğuznamə" - "Oğuznamə", Bakı, "Yazıcı", 1987 - çapa hazırlayan, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi S.Əlizadə.
QY - Qul Əli. Qisseyi-Yusif (XII əsr), çapa hazırlayan, lüğətin və şərhlərin müəllifləri E.Əlibəyzadə və Ə.Hüseyni, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995.

XIII – XIV ƏSRLƏR

Suli – Suli Fəqih (XIII əsr – 1218). "Yusif və Züleyxa", Bakı Universiteti, 2008 - tərtib edən, ön sözün və lüğətin müəllifləri Sənan və Səbuhi İbrahimovlar.
DƏH – "Dastani-Əhməd Hərəmi" (XIII əsr), Bakı, «Gənclik», 1978 - tərtib edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərli.
Həsənoğlu – İzzəddin Həsənoğlu (XIII əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.24-25.
Qazi – Qazi Bürhanəddin (1344-1398). "Divan", Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988 - tərtib edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərli.
Şəms – Şəms Təbrizi (1185 – 1248). Şeir.
MV – Ümmi İsa (XIV əsr). "Mehri və Vəfa", Bakı, "Nurlan", 2005 - tərtib edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün və lüğətin müəllifi Aysel Şərifova.
Nəsimi – Nəsimi (1369-1417, Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1973.
Məddah – Yusif Məddah (XIV əsr – 1368/69)- XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, 3-cü cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1984, s.148- 207 - tərtib edən Cahangir Qəhrəmanov, redaktor Kamil Allahyarov.
Zərir - Vahidə Cəfərzadə.Mustafa Zərir.Fütühüş-Şam, (1392), transfoneliterasya, ön sözün müəllifi, izahlar və lüğət Vahidə Cəfərzadəninindir, Bakı,"Zərdabi Nəşr"MMC, 2022.
Ənvar - Qasimi-Ənvar (1356-1433), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.236- 243.

XV – XVI ƏSRLƏR

Hidayət – Hidayət (XV əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.266-286.
Kişvəri – Kişvəri (XV əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.301-352.
Həqiqi – Cahan Şah Həqiqi (1405-1467), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.243-259.
Hamid. – Hamidi (? – 1485/86), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.262-265.
Füzuli-1 – Füzuli (1494-1556), Əsərləri, I cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958; - tərtib edən H.Araslı.
Füzuli-2 – Füzuli, Əsərləri, II cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958; - tərtib edən H.Araslı.
Xətai – Şah İsmayıl Xətai (1486-1524), Əsərləri, 2-ci cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976; XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, 3-cü cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1984, s.378-486.
Dəh. – Xətai, Dəhnamə, tərtib edən və redaktou prof.H.Araslı, Uşaqgəncnəşr, Bakı, 1959.
Süruri – Süruri (XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.490-492.
Şahi -Şahi (XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.493-494.
Gülşəni – Gülşəni (1427-1533), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.287-300.

- Xəlai – Xəlifə (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.487-489.
 Həqiqi – Həqiri (? -1585), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.495-510.
 Fəzli – Fəzli (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s. 511-514.
 Rəhməti – Rəhməti (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.515-524.
 Bəsiri– Bəsiri (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.353-355.
 Həbib-i Həbib (1477-?), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.357-377.
 Qurbani – Qurbani (1477- 1550-dən sonra), Əsərləri, Bakı, "Şərqi-Qərbi", 2006 - tərtib, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Q.Ş.Kazımov.
 Şühədanamə (1539), nəşrə hazırlayan, ön sözlər, izahlar və lüğətin müəllifi akad.M.Nağısoylu, Bakı, "Elm nəşriyyatı, 2019.
 Şeyx Səfi – "Şeyx Səfi təzkirəsi(1544), tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı, Bakı, "Nurlan", 2010.
 Əmani – Məhəmməd Əmani (1536-1608-dən sonra). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, 6-cı cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1988, s.20-53 - tərtib edən Cahangir Qəhrəmanov.

XVII-XVIII ƏSRLƏR

- Saib – Saib Təbrizi (1601-1676). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.119-215.
 Məsihi – Məsihi (1575-1655). "Vərqa və Gülşar", Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977 – tərtib edən, ön söz və şərhlərin müəllifi Əlyar Səfərli,
 Aşiq Abbas – Aşiq Abbas Tufarqanlı (XVII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.353-360.
 Sarı Aşiq – Sarı Aşiq (XVII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.361-366.
 Xəstə Qasım – Xəstə Qasım. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.327-352.
 Qövs-i Qövs-i Təbrizi (XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəli). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.216-267.
 Nəbi – Şəkili Nəbi (VIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.497-504.
 Vidadi – Molla Vəli Vidadi (1709-1809). Əsərləri, Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1957.
 Nişat – Nişat Şirvani (XVIII əsrin 1-ci yarısı). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.268
 Şakir – Şakir Şirvani (XVIII əsrin 1-ci yarısı). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.281-291.
 Məhcur – Məhcur Şirvani (XVIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.292-301.
 Arif – Arif Şirvani (Kərbəlayi Allahi) (VIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.302-307.
 Ağ Məsih – Ağ Məsih Şirvani (XVIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.308-325.
 Vaqif – Molla Pənah Vaqif (1717-1797). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.399-491.
 Müştəq – Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq (XVIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.492-496.
 Baba – Baba Şirvani (XVIII əsrin 2-ci yarısı). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.325-326.
 Şəhriyar – Məhəmməd. Şəhriyar (XVIII əsr), Bakı, 1987 - tərtib edən, ön söz və lüğətin müəllifi Ə.Səfərli.

XIX ƏSR

M.F.Axundov – M.F.Axundov. Əsərləri, 1-ci cild, tərtib edənləri prof. F.Qasımzadə və prof. H.Araslı, Bakı, EA Nəşriyyatı, 1958.

Bakıxanov – Abbasqulu ağa Bakıxanov, Bədii əsərlər, tərtib, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Məmmədəğa Sultanov, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964.

Seyyid – Seyid Əzim Şirvani, Seçilmiş əsərləri, tərtib və ön söz X.Məmmədovundur, Bakı, “Maarif”, 1990.

ƏDƏBİYYAT

1. Şeyx Səfi təzkirəsi, tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: Möhsün Nağısoylu, Sevər Cabbarlı, Rauf Şeyxzamanlı, Bakı, “Nurlan”, 2010.

2. Дьяконов. И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.

3. Канева. И.Т. Шумерский язык. Санкт-Петербург, 1996.

4. Серебренников Б., Гаджиева. Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. «Маариф», Баку, 1979.

5. Ширалиев.М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка.-изд. «Элм», Баку, 1983.

Gazanfar KAZIMOV

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE ACCUSATIVE CASE

SUMMARY

It is shown that Sumerian does not have an active case, instead the *-e* suffix designates the ergative case: **Erqativ hal: -e; gala-e balag nutum** - ‘müğənni **baraban** gətirmədi’.

In our opinion, with the replacement of *e~i*, this suffix has gone a long way.

In the language of "Kitabi-Dada Gorgud", only the palatal version of the suffix is recorded:

Qarşusına baqdı, **oğlancığını** – **Uruzi** gördi. (DQ, 35)

Keyikə atarkən oqla **səni** urar, öldürər. (DQ, 40)

Gradually, later, the labial variant was also written down:

Anmazmısın ol **günü** kim,

Möhtac olasın bir pula. (Şəms)

Dedi bir-bir **bunu** ol padişaha. (DƏH,81)

Until the 18th century, the connective *n* and *y* were used in parallel, gradually the connective *n* gained dominance.

In the 12th-16th centuries, the suffixes *-gi* and *-ni* were also used: Öl dedinsə, öldüm, hiç **sözünge** sındırmadım. (Kişvəri,349) Yə`qubın **duşni** eşidübən məhzun oldı. (QY,22) These suffixes could not be stabilized in our literary language.

In parallel, an accusative case denoting indefiniteness has also developed: Qaravaşa **ton** geyürsən, qadın olmaz. (DQ,31) The expression of the accusative case with the suffix of possession has become more widespread: **Bağrım** sitəm ilə qan edər gəm. (Füzuli,66) **Ağac budağın** iki bükərsən. (Dəh.54)

Keywords: *noun, noun cases, accusative case, case affix.*

Газанфар КЯЗИМОВ

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ВИНТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА

РЕЗЮМЕ

Известно, что в шумерском языке винительного падежа не было, показателем эргативного падежа выступал аффикс *-e*: **Erqativ hal: -e; gala-e balag nutum** - 'müğənni **baraban** gətirmədi'.

По нашему мнению, данный аффикс на фоне чередования *e~i* прошел длинный путь развития.

В языке «Китаби-Дэдэ Горгуд» встречался лишь небный вариант этого аффикса:

Qarşusına baqdı, **oğlancığıni** – **Uruzi** gördi. (DQ, 35)

Keyikə atarkən oqla **səni** urar, öldürər. (DQ, 40)

Со временем был зарегистрирован и губной вариант:

Anmazmısın ol **günü** kim,

Möhtac olasın bir pula. (Şəms)

Dedi bir-bir **bunu** ol padişaha. (DƏH,81)

До XVIII века соединительные согласные *n* и *y* использовались параллельно, постепенно *n* приобрел превосходство.

В XII-XVI веках параллельно употреблялись и аффиксы *-gi*, *-ni*: **Öl dedinsə, öldüm, hiç sö-züngi** sındırmadım. (Kışvəri,349) **Yə`qubın duşni** eşidübən məhzun oldı. (QY,22) Данные аффиксы не смогли устояться в азербайджанском литературном языке.

Параллельно развивался и винительный падеж неопределенности: **Qaravaşa ton** geyürsəñ, qadın olmaz. (DQ,31) Более широко использовалось выражение винительного падежа словами с аффиксами принадлежности: **Bağrım** sitəm ilə qan edər gəm. (Füzuli,66) **Ağac budağın** iki bükərsən. (Dəh.54)

Ключевые слова: *имя существительное, падежи существительного, винительный падеж, надежный аффикс.*